

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Тохир ҚУРБОНОВ

**ТАРИХИЙ БАДИИЙ АСАР ВА ДАВР
ТИЛИ МАСАЛАЛАРИ**

**Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар.
Бобур» романи материаллари асосида**

**«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент - 2006**

Тоҳир Қурбонов. Тарихий бадий асар ва давр тили масалалари. Монография. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. 132 бет.

Ушбу китоб ўзбек филологияси илмида бадий асар, аниқроғи, тарихий бадий асарларда давр тилининг берилиши масалаларини ўрганишга бағишланган. Тарихий романларнинг ўрганилиши, асар воқеалари тасвирланаётган давр тилининг кўриниши, тарихий мавзуда ёзилган бадий асарларда тил лексик қатламларининг берилиши, тарихий романларнинг тили ва услубига хос характерли томонлар тадқиқ этилган. Тадқиқот объекти сифатида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар. Бобур» тарихий романи олинган. Масаланинг ўрганилиши натижасида ёзувчининг тилдан фойдаланиш маҳорати кўрсатилган.

Монография филология илми, бадий асар тили ва услуби масалалари билан қизиқувчиларга, аспирант ва магистрантларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
профессор Жўрабой Ҳамдамов

Тақризчилар
филология фанлари доктори, профессор Баҳром Бафоев,
филология фанлари номзоди, доцент Қаршибой Усмонов

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 2006
© Тоҳир Қурбонов

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- БН** – Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.- Тошкент: Юлдузча, 1989.
- Лутфий** – Лутфий. Сенсан севарим.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
- МН** – Хоразмий. Муҳаббатнома.А.М.Шчербак таҳрири остида. - Москва, 1959.
- МЛ** – Навоий. Муҳокама ул- луғатайн. Асарлар, 15 томлик, XIV том.- Тошкент, 1967. 103-132-бетлар.
- ЛТ** – Навоий. Лисон ут-тайр.Асарлар, 15 томлик, XII том.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр., 1967.
- МН** – Навоий. Маҷолис ун-нафоис. Асарлар, 15 томлик, XII том.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр., 1967.
- МҚ** – Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Асарлар, 15 томлик, XIII том.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр., 1967.
- СС** – Навоий. Садди Искандарий. Асарлар, 15 томлик, XV том.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр., 1967.
- ФШ** – Навоий. Фарҳод ва Ширин. Асарлар, 15 томлик, VII том.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашр.,1967.
- Огаҳий** – Огаҳий. Девон. I-II жилд.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971-1972.
- Атойи** - Атойи.Танланган асарлар.-Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960.
- Саккокий** – Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти,1960.
- ХШ** –Қутб. Хусрав- у Ширин.- Тошкент: Фан, 1973.
- ШН** – Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома.- Тошкент:Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
- ШТ** – Абулғозий Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон,1995.
- ҚР** – Насируддин Бурхониддин Рабғузий. Қиссаи Рабғузий.- Тошкент: Ёзувчи, 1991.
- Хувайдо** – Хувайдо. Девон. Литографик нашр.- Тошкент, 1913.
- НФ** – Наҳжул Фародис. 2 томлик. Э.Фозилов таҳрири остида.- Тошкент: Фан, I том, 1966, II том,1971.
- Тафсир** -Тафсир (XIII -XIV асрлар). Қўлёзма. Россияи ФА Шарқшунослик институти Санкт –Петербург бўлими. С. 107.

ТРАНСКРИПЦИЯ

Китобнинг иккинчи бобида ёзма манбалардан олинган мисоллар куйидаги транскрипцион белгилар билан берилди:

УНЛИЛАР УЧУН

- а** - тил орқа, лабланмаган, кенг унли;
- ә** – тил олди, лабланмаган, кенг унли;
- е** – тил олди, лабланмаган, ўрта кенг унли;
- и** – тил олди, лабланмаган, тор унли;
- й** – тил орқа, лабланмаган, тор унли;
- ы**- тил орқа, лабланмаган, тор унли;
- о** – тил орқа, лабланган, ўрта кенг унли;
- ө** – тил олди, лабланган, ўрта кенг унли;
- у** – тил орқа, лабланган, тор унли;
- ў**– тил олди, лабланган, тор унли;

ā– арабча сўзлардаги тил ўрта чўзиқ «а» унлиси ва форс-тожикча сўзлардаги тил орқа, лабланган, чўзиқ «а» унлиси (kātīb, qādir, dānā, āftāb).

Арабча сўзлардаги тил ўрта, қисқа «а» унлиси ва форс-тожикча сўзлардаги тил олди, қисқа, «ä» унлиси «а» орқали берилди (amal, qalam, shahar, zafar).

УНДОШЛАР УЧУН

- ң** – портловчи, бурун товуши, сонор (**кең, тоң, сўң**);
- п** – портловчи, бурун товуши, сонор (**мип , кеп**);
- ј** - тил олди, жарангли, аффрикат ундош (**juft, jumla**);
- ј** – тил олди, жарангли, сирғалувчи ундош (**ajdar, ajun – дунё**).

Бошқа ундошлар учун ҳозирги лотинча ўзбек алифбосида мавжуд бўлган куйидаги график белгилар (ҳарфлар) қўлланилди:

b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, ch, sh, gʻ.

Арабча ва форс-тожикча сўзларда ишлатиладиган **س** (се), **ص** (сод), **ض** (зод), **ط** (то), **ظ** (зо), **ذ** (зод) ундошлари учун одатдаги **s, z, t** белгилари қўлланди.

КИРИШ

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, ўтмиш ҳаёти-миз, адабиётимиз ва тарихий асарларимизни ўрганиш, тадқиқ этишга тўғри, адолатли ёндашиш муҳим аҳамият касб эта бошлади. Президентимиз И. А.Каримовнинг «Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маданияти, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ва ўз навбатида бу фалсафий – ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб бормокда.

Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳовиддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим»¹, деган фикри ўтмиш миллий кадриятларимизнинг бугунги давр, замон, юксалиш, мустақиллик мезони билан тадқиқ этиш вазифасини олдимизга қўйди. Маданиятимиз ва маънавиятимиз тарихида ўтмишнинг ҳар бир даври ўзининг сермахсуллиги билан алоҳида ажралиб туради. Халқимиз инсониятга тарихан беқиёс илм ва адабиёт даҳоларини, олиму уламоларни етказиб берган. Ўзбек адабиётида халқимиз ўтмишини, адабиётини, маданиятини, санъатини, меъморчилигини акс эттирувчи қатор тарихий мавзудаги бадиий асарлар яратилди.

«Навоий» (Ойбек), «Ўтган кунлар» (Абдулла Қодирий), «Меъмор» (Мирмуҳсин), «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё» (Одил Ёқубов), «Авлодлар фожеаси» (Миркарим Осим), «Юлдузли тунлар. Бобур», «Авлодлар довони. Хумоюн ва Акбар», «Она лочин видоси» (Пиримкул Қодиров), «Сарбадорлар», «Улуғ салтанат» (Муҳаммад Али), «Самарқанд хаёли» (Хуршид Даврон), «Имом ал- Бухорий» (Душан Файзий Зарафшоний) романлари, «Алишер Навоий» (Иззат Султон ва Уйғун), «Мирзо Улуғбек», «Жалолиддин Мангуберди» (Мақсуд Шайхзода), «Муқанна» (Ҳамид Олимжон) драмалари, «Навоийнома» (Барот

¹ Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. -Тошкент: Ўзбекистон, 1994. 7-8-бет.

Бойқобилов) ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу асарлар назм, наср ва драматик жанрларда яратилганлиги ва тарихий мавзунини ёритишда жанрлар имконияти кенг эканлигидан далолат беради.

Тарихни жонлантириш, ўтмишни бугунги китобхонга бадий жилоларда, тасвирий воситаларда етказиш ёзувчидан ниҳоятда катта масъулият ва меҳнатни, маҳоратни талаб қилади: тарихий воқеани, фактни обдон ўрганиш, даврнинг ижтимоий-сиёсий аҳволини таҳлил қила билиш, холисона баҳолаш, давр тили ҳақида мукамал тасаввур ва билимга эга бўлиш (фонетикаси, лексикаси, грамматикаси, диалекти ва бошқалар), тарихий шахслар, жой номлари, саналарни айнан келтириш муҳимдир.

Бу талаблар тарихий мавзудаги бадий асарни яратишда эътибор қаратиладиган соҳалар, холос. Асосийси ва муҳими – тарихий фактни ҳаққоний, ишончли, бадий, ифодалаш. Бадийликни юзага келтирувчи тил бирликларидан, тасвирий-ифода воситалардан фойдалана билиш, реал воқеликни китобхонга санъаткорона ва эстетик завқ берадиган даражада тасвирлаб беришидир.

Тарихий бадий асар ўтмишнинг турли даврларига оид бўлиши мумкин. Масалан, «Бобур» романи XV асрнинг охириги чораги ва XVI асрнинг биринчи ярми воқеаларини ўз ичига олади. Бу давр халқимиз маданияти тарихида алоҳида давр саналади. Хуросон ва Моворауннаҳрда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий хомийликларида ўнлаб шоирлар, адиблар, тарихчи ва мусикашунослар етишди ва сермахсул ижод қилди. Алишер Навоий насрий асарларидан сўнг туркийда (ўзбек тилида) яратилган Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»си шу давр маҳсулидир.

Тарихий, меъмуар, бадий – эстетик кўламга эга бўлган бу асар, шунингдек, Бобур ҳаёти ва фаолиятини акс эттирувчи айрим тарихий манбалар Пиримкул Қодировнинг «Бобур» романини яратилишида тарихий факт ва манба ролини бажарди.

Тарихий роман тилида давр тарихи, урф-одати, маданияти, санъати, дунёвий қарашлари, халқ тили элементлари, адабий тилнинг ўша даврдаги ҳолати намоён бўлади.

Ҳар бир давр тилининг ўз нозикликлари, хусусиятлари, тасвир ифода усули бўлади. Тарихий фактни бадиий-эстетик жиҳатдан ифодалаш учун ёзувчидан катта моҳорат талаб қилинади. Тарихий роман тилини ўрганишнинг муҳим томонларидан бири - давр тили бирликларининг берилиши ва ифодаланишидаги ҳақиқийлиги ҳамда ҳаққонийлигини аниқлашдир. Чунки тилда давр колорити, кишилар руҳий ҳолати бутун борлиги билан акс этади.

Тарихий мавзуда яратилган бадиий асарлар тили ва услубини ўрганишда уларни бир қолипга солиб бўлмайди, албатта. Чунки уларнинг ҳар бири турли давр воқеа-ҳодисаларини акс эттиради. Масалан, «Навой» романи XV аср, «Ўтган кунлар» XIX аср воқеаларини ўз ичига олади. Бу даврлар тилида ҳам катта фарқ бор. Ҳар бир давр тилининг ўзига хос ифода – гапириш услуби бўлади. Шунинг учун ҳар бир тарихий бадиий асарни тадқиқ этишда унга шу нуқтаи назардан ёндашиш лозим.

Ўзбек адабиётида ёзувчи Пиримкул Қодировнинг алоҳида ўрни бор. Адибнинг ижоди юзасидан матбуотимизда анчагина яхши фикрлар баён қилинган бўлса-да, романда давр тили қандай даражада берилганлиги ҳақида алоҳида монографик планда илмий иш олиб борилмаган. XV-XVI аср ўзбек поэтик адабий тили ўз нозикликларига ва жилоларига эга бўлган тил сифатида эътироф этилади. Бу даврда яратилган насрий ва назмий асарлар ҳам ана шундан далолат бериб туради.

«Бобур» романи ҳақида матбуотда турлича фикрларни қамраб олган мақолалар эълон қилинди. Асар таҳлилида айримлар ўнг томондан, айримлар эса сўл томондан ёндошдилар. Фикрларни солиштириганда, пировардида романнинг ўзбек адабиётида муҳим ўрин эгаллаганлиги, қолаверса, Навоидан сўнг бадиий ижодда ва туркий назмда алоҳида ўрин эгаллаган шоҳ ва шоир Бобурнинг ҳаёти ва ижодини яққол намоён этувчи шоҳ асарлардан бири сифатида қаралганлиги баҳоси устун эканлиги яққол сезилади.

Чоп этилган китоб ва мақолаларда романнинг адабиёт-шунослик нуқтаи назардан таҳлили устунлик қилади. Билдирилган фикрларнинг аксарияти романнинг бадий хусусияти ва ёзувчи маҳоратига бағишланган. Роман соф лингвистик, лингвоэстетик ва лингвостилистик жиҳатдан, унда давр тилининг берилишидаги меъзон нуқтаи назари бир оз четда қолган. Бундан ташқари, романда XV-XVI аср ўзбек поэтик адабий тилининг қайдаражада намоён этилганлиги таҳлил этилмаган. Асар тилининг лексик-семантик, грамматик ва стилистик асослари ёритилмаган Ушбу тадқиқотда ана шу масалаларга маълум даражада эътибор берилди.

Романда Бобур яшаган давр тилининг берилишида ёзувчи маҳоратини белгилаш ва асар тилини лингвоэстетик жиҳатдан ўрганиш тадқиқотнинг асосий вазифаси сифатида белгиланди. Тарихий романларнинг филология илмида ўрганилиши ва унинг таҳлили, асар воқеалари тасвирланаётган давр ўзбек поэтик адабий тилининг кўриниши, тарихий мавзуда ёзилган бадий асарлар лексик қатламлари ўрганилишининг муҳимлиги, тарихий романлар тилига хос бўлган лингвистик ҳолатларни белгилаш, романда давр тили лексик қатламларининг берилишини тавсифлаш ва ёзувчи маҳоратини белгилаш сингариларни ўрганиш мақсад қилиб қўйилди.

Романда давр тилининг акс эттирилишини таққослашда Захриддин Муҳаммад Борбурнинг «Бобурнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Огаҳий, Саккокий, Атойи асарлари, шунингдек, Бобур Мирзо ҳақида яратилган бошқа илмий, бадий адабиётлардан, ўзбек адабиётшунослиги ва тилшунослигида қўлга киритилган ютуқлар, қарашлар, фикрлардан ҳам фойдаланилди. Шу асосда романда давр тилининг берилишини ўрганишда тегишли илмий хулоса чиқариш имкони туғилди.

Китобнинг иккинчи бобини ёзишда Г.Ф. Благова, В.А. Артошина, А.К.Боровков, А.Н.Самойлович, А. М. Шчербак, Ғ.Абдурахмонов, Х. Дониёров, А. Рустамов, Ҳ.Дадабоев, Х.Назарова, С.Мамажонов, Ғ.Каримов, А. Каттабеков, С. Мирвалиев, Б. Х. Султонов, У. Турсунов, Ж. Ҳамдамов ва бошқа олимларнинг илмий тадқиқотларига таянилди.

Тадқиқот материалларидан тарихий мавзуларда ёзилган асарларни бугунги кун нуқтаи назардан ўрганишда, тарихий романлардаги бадиий ҳақиқатни беришда ёзувчининг сўздан фойдаланишдаги маҳоратини белгилашда, бадиий асарлар тили ва услубини ўрганишда, тарихий асарлар тили билан эски ўзбек адабий тилини қиёслашда, ёзувчи маҳоратини белгилашда, олий ўқув юртларида ёзувчилар ижоди, бадиий тил муаммоларига бағишланган махсус курслар ўқишда фойдаланиш мумкин.

Биринчи боб БАДИЙ АСАР ТИЛИ ВА УСЛУБИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Тил бадий асарнинг асосий қуроли саналади. Бу- шубҳасиз ва исбот талаб қилмайдиган аксиома эканлиги аллақачон ҳар бир ижодкор ва олимга маълум. Чунки ижодкорнинг лабораториясида факт, воқелик, тушунча, тасаввур, мушоҳада, романтик ва реал фикрлар ҳамда бисотидаги сўз ва қалам бор, холос. Ижодкорнинг қуроли бўлган тил ва тил бирликлари ҳамда бадий-тасвирий воситалар орқали намоён бўлади ва қоғозга туширилади. Шунинг учун ҳам бадий асарда тил асосий ўринни эгаллайди.

«Бадий адабиёт, - дейди Константин Федин, - тил санъатидир. Ҳатто бадий форманинг бош бўлақларидан бири бўлган композиция ҳам ёзувчи тилининг ҳал қилувчи аҳамияти олдида кейинда туради. Биз етилмаган ёки, ҳатто, ёмон композицияли яхши асарларни биламиз. Лекин тили ёмон яхши асарнинг бўлиши мумкин эмас»¹. Бадий сўз доимо инсонга ҳузур бахш этиб келган. Сўзнинг қудрати қиличдан ўткир эканлиги ҳақидаги фикр бундан минг йиллар аввал зикр этилган. «Тирик жонларнинг ўниб- ўсиши учун тоза ҳавонинг аҳамияти қанчалик катта бўлса, адабиётимизнинг равнақи учун чинакам бадий тилнинг аҳамияти ҳам шунчалик зўр»², чунки бадий адабиётда сўз ўзининг турли жилолари билан табиат ва жамиятдаги (турмушдаги) воқеликни бутун борлиғича ифодалайди. Баъзида бадий матндаги чинакам ифода инсонга у ёки бу нарсани кўз олдида бутун бўй-басти билан намоён қилади. Тасвирланаётган нарса ҳақида инсонда заррача тасаввур бўлса, матндаги сўз орқали ифода унинг моҳиятини янада очиб бера олади. Бунинг учун сўзни маржон сингари тизиб ишлата оладиган санъат ва маҳорат лозим бўлади, холос. Чинакам бадий асар йиллар ўтиб ҳар бир халқнинг бебаҳо асарига, хазинасига, бадий ижод намуналари орасида такрорланмас нодир нарсалардан бири сифатида тарих саҳифасидан жой олади. Бу даражадаги асарни

¹ Федин К. Писатель, искусство, время - М.: Советский писатель, 1973. с. 416-417.

² Қодиров П. Бадий тил муаммолари // Инкилоб ва адабиёт.- Тошкент: Фан, 1977. 140-б.

яратиш ёзувчидан ижодга муҳаббат, сабот ва меҳнат, ҳаётни ва воқеликни чуқур идрок қилиш ва билиш, давр билан ҳамнафас ва уни баҳолай билиш, билим ва маҳорат, дунёқараш ва ижодий йўналиш, тилнинг бадиий ижод учун керакли барча нозикликларини чуқур ва ҳар томонлама эгаллаб олишни тақозо қилади. «Бадиий сўз санъати» характерлар ва «типлар» яратиш санъати бўлиб, у хаёлан тасаввур этиш, фараз қилиш ва «ўйлаб топил»ни талаб этади»¹. Демак, «...бадиий асарнинг сифати ва қиммати, ёзувчининг индивидуал услуги, биринчи навбатда, унинг мақсад ўқини нишонга бехато урадиган жозибадор тили билан белгиланади»².

Бадиий адабиёт тили адабий тилнинг ўзига хос кўринишига ва хусусиятларига эга бўлган шакллардан биридир. Бадиий адабиёт тили ҳам тил тараққиётининг умумий қонуниятларига бўйсунди. Бошқача қилиб айтганда, адабий тил каби омма учун алоқа воситаси бўлишдек хусусиятга эгадир. Бадиий адабиёт тилининг ўзига хослиги ва мураккаб йўналиши шундаки, у тилнинг адабий бўлмаган хилма-хил кўринишларини, қатламларини ҳам кенг равишда ўзига сингдириб олиб, умумхалққа намоиш этади. Шунингдек, ҳар бир бадиий адабиётда маълум бир адабий тилнинг турли-туман услублари кенг қўлланиши мумкин. «...Бадиий асар тили ўзининг бадиий эстетик сифати билан адабий тил ва жонли сўзлашув тилининг барча кўринишларини қамраб олади»³.

Бадиий асар тили фикрни бадиий ифодалаш нормасининг амалдаги бир кўриниши, намунаси ҳисобланиб, нутқни адабий тил нормаси асосига қуриш бўйича қоида ўрнатувчи ва манба бўлиб хизмат қилувчи энг муҳим материалдир. Буюк талант соҳибларининг асарлари тилида адабий тил қурилишининг асосий томонлари тўғри, тўлиқ ва таъсирли акс эттирилиши билан бирга, адабий тил қурилиши тараққиётининг муҳим йўллари ҳам ўз ифодасига эга бўлади.

¹ М.Горький. Адабиёт ҳақида. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1962. 70-бет.

² Дониёров Х., Йўллошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль -Тошкент: Фан, 1988. 79-бет.

³ . Қаранг: Бадиий адабиёт тили проблемаси // Шарқ юлдузи, 1952, 1-сон. 109-бет

Бадий асарнинг тили ва услуги нега ўрганилади? Бу ма-сала филология илмида нега доим долзарб саналади? Бу син-гари саволларга жавобни қуйидагича баён қилиш мумкин.

Бадий асар тили миллий адабий тил ривожланиши жараё-нида умумхалқ тилига ижодий ёндашиш, ўрганиш, ўзлаштириш асосида юзага келиши билан адабий ифода доирасида янги қирраларни оча боради. Миллий бадий тил тарихи умумхалқ тили бойликларини ижодий ўрганиш, адабий қайта ишлаш тарихи ҳам саналади. Халқ томонидан яратилган типик, ҳаётий, барқарор, тақрорланмас ва характерли бўлган сўзларнинг барча-си умумхалқ тили таркибини ташкил этганидек, ижод соҳиб-лари томонидан тозаланиб, қайта ишланиб, жило берилиб маълум қўлланиш қонун-қоида ва ўлчовларига бўйсундирилган тил бирликлари ва воситалари адабий тил таркибига киради. Ёзувчи ижодида қайта ишланган, қўлланишнинг тегишли нормаси (меъёр ва ўлчови)ни олган, миллий тил маданиятининг юксак фазилатларини ўзида намоён этган бадий ижод тили ўз навбатида умумхалқ тилидаги воситалар ва меъёрлар тарақ-қиётига ҳам ижодий ва ижобий таъсир этади. Бадий асар умумхалқ тилидаги нодир, нафис, таъсирчан томонларни ўзида қамраши, таъсир кучига куч, эстетик завқ бериши билан умум-халқ тилининг гўзаллиги ва бадийлиги, табиийлиги ва миллий характерини аниқ, равшан акс эттиради. Пировардида, бадий адабиёт тилига бўлган қизиқиш ва муносабат инсон дунёқара-шини ўстира боради, нутқига баракали ва ижобий таъсир этади. Шунингдек, бадий асар тилида нутқнинг ўзига хос ифодала-ниш нозикликлари, йўллари, сўзларнинг бадий, стилистик, экспрессив, эмоционал бўёқли ифода усуллари акс этади.

Ҳар бир ижодкор ўз навбатида сўз яратувчи ҳам саналади. Гарчи у умумхалқ тили бойликларидан фойдаланса-да, ўрни билан янги сўзлар топади, мавжуд сўзларга либос кийгизади, бутун жилосини кўрсатади, инсон табиати ва онгига маънавий озуқа берувчи янги маъно касб этувчи сўзларни ишлатади. Бадий асардаги ҳар бир сўз ўқувчига эстетик завқ беради.

«Аниқ сўзларни топиш ва уларни кам сўз билан кўп маъно англатадиган қилиб жойлаштириш ғоят қийин, чунки сўзлар

сиқик, фикрлар батафсил кенг бўлиши керак, яъни сўзлардан жонли картиналар яратилиши тасвирланаётган киши характери, сўзнинг оқими ва оҳангини китобхон хотирасига дарҳол нақшлаб қўйиш керак. Одамлар ва буюмларни сўз билан «чаплаб» ташлаш бошқа гап, уларни «пластик» жонли қилиб тасвирлаш бошқа гап...»¹

Ёзувчи янги сўз яратганда бу сўзнинг умри боқий бўлиши унинг умумхалқ тили хазинасидан доимий озикланиб туришига ҳам боғлиқдир. Хоразмий, Атоий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий, , Гулханий, Увайсий, Нодира, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар, Фитрат, Бехбудий, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Фафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мирмуҳсин, Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов, Миркарим Осим, Миртемир, Шароф Рашидов, Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Муҳаммад Али, Худойберди Тўхтабоев, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов ва бошқа шу каби санъаткорлар яратган бадий дурдоналар шундан далолат берадики, улар қандайдир ҳали бирор бир тилга олинмаган янги сўз топиш билан бир қаторда умумхалқ тилининг ўз даври учун характерли бўлган сўзларидан ҳам фойдаланганлар.

“Тил, шубҳасиз, халқ фарзанди, унинг тарихи ва ҳозирги турмушида энг чархланган алоқа қуроли, халқ маданияти ва шуурининг ойнаси, халқ донишмандлиги конидир. Айни замонда асарда халқнинг тил бойликларидан қанчалик фойдаланиш ёзувчи, санъаткор ихтиёридадир... Тил асосий қурол сифатида фақат моҳир қўлларда яхши иш беради ва тасвирий воситаларнинг кенглиги ҳамда гўзаллигини намоиш қилади”². Ана шу гўзаллик, бетакрорлик, нозиклик, ўйноқлик, эстетик завқ, бадий маҳорат сингари жозибалар ҳар бир кишини бадий асарга ва уни ўрганишга етаклайди. «Бадий адабиёт тилнинг гуллаши»,³ чунки тилнинг нодир ва нафис томонлари бадий

¹ . Горький М. Адабиёт ҳақида. Адабий-танқидий мақолалар.- Тошкент: Ўзадабийнашр, 1952. 120-бет.

² Ёқубов Ҳ.И. Адибнинг маҳорати - Тошкент: Ф.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1966. 290 - бет.

³ Русские писатели о литературном труде, том 3.-Ленинград: Наука, Ленинградское отд. ,

адабиётда ўз жилосини намоён этади. “Етук санъаткор овозида (бадий асарда- Т.Қ) халқнинг овози эшитилиб туради”¹. Шунинг учун ҳам бадий асар тили ва услубини ўрганиш шу тилнинг коммуникатив ва эстетик кучини, она тилининг бадий асар яратилган даврдаги ҳолатини, фикрни ифодалашда танланган усул ва йўллارни ўрганиш асосида оғзаки ва ёзма нутқ маданиятини давр талабига мос даражага кўтариш муаммоси йўлини ва, ниҳоят, бадий асарни ҳосил этган санъаткорнинг ижодий лабораториясидаги маҳоратини ўрганиш ва аниқлашдир. Бадий адабиёт тили ва услуби, ёзувчининг индивидуал услубини ўрганиш асар яратилган давр умумхалқ тилининг кудрати, кўлами, имконияти, тараққиёти жараёни, ёзувчининг сўздан фойдаланиш маҳорати, тил тасвирий воситаларининг кучи, эстетик-эмоционал қиммати сингари масалаларни мавжуд манбалар асосида ўрганишдир.

Бадий асар тили ва услубини ўрганиш масаласи сўнги йилларда ўзбек тилшунос ва адабиётшунос олимлари диққатини ўзига кўпроқ тортаётган масала ва соҳалардан ҳисобланади. Бу соҳани ўрганишга бағишланган ишлар ва ундаги фикрларда масалага ёндашиш хилма-хил эканлигини кузатишимиз мумкин.

Кўпинча бадий асар тили ва услубини белгилашда «услуб» атамаси ва унинг моҳиятини аниқлашда тортишувлар кетади. Унга турлича таърифлар берилади. Услуб – «бу бўғин, нутқнинг кетма-кет жойлашуви, бадий, тарихий, насрда, но-тиқлик ва поэзияда тилнинг ифода воситаларидан, аниқроғи, троп ва фигуралардан фойдаланиш, шунингдек, нутқнинг турли тип ва шакллари»², «нутқ воситаларининг қўлланиш қоида ва меъёрларига бўйсунган, ўзига хос таркиби билан ажралиб турувчи тарихий шаклланган тилнинг турлича кўриниши»,³ «ўзига хос луғат таркиби, фразеологик иборалари, оборотлари, ва гап қурилиши билан бошқа, аниқроғи, экспрессив-эмоционал бўёқ элементларидан ташкил топган нутқнинг бошқа кўриниш-

1965. с.71.

¹ . Виноградов В.В. О языке художественной литературы - Москва: Высшая школа, 1959. с.169.

² Соколов А.Н. Теория стиля.- Москва: Писатель, 1968. с. 5.

³ . Ефимов А.И. Стилистика русского языка.- Москва: Наука, 1969. с.12.

ларидан ўзининг хусусиятлари билан ажралиб турувчи тилнинг бир кўриниши»,¹ «бу алоҳида вазифа бажарувчи нутқ ифодасининг зарурий ҳолатларда мазмунни бериш учун тилнинг у ёки бу воситаларини танлаш, фойдаланиш ва ифодалаш демакдир»,² деган таърифий белгилашлар мавжуд.

Услуб атамасига берилган изоҳларни ва қоидаларни яна давом эттиришимиз мумкин. Лекин бу масаланинг моҳиятини очишда куруқ фикрлар баёни бўлиб қолади. Шунинг учун бу келтирилган таърифларда олимлар бу масалани – услубий турли позициядан туриб баҳолаганлари яққол сезилиб туради.

Таърифларда услубий белгилашда тил ҳам алоҳида роль ўйнашлигини эътироф этадилар. Ўзбек адабиётшунослигида услуб, ёзувчи услуби, бадий асар услуби, бадий асар тили ва услуби, бадий услуб, поэтик услуб сингари атама ва тушун-чалар кўп ишлатилади. Бу атамаларнинг мазмун моҳияти қайси бир томони билан бир-бирига яқин бўлса-да, аслида бу атама-лар ва уларнинг изоҳи анча фарқ қилади.

Маълумки, бадий асар тили ва услубини белгилашда жанр муҳим ўрин эгалайди. Адабий асарлар шакл жиҳатдан ранг-баранг бўлади. Шунинг учун улар алоҳида-алоҳида гуруҳларга ажратиб ўрганилади. Адабий асарнинг тур ва жанрлари фарқ қилганидек, уларнинг тили ва услуби ҳам бир-бирдан ажралиб туради. Бадий адабиётда прозанинг ҳикоя, новелла, қисса, роман сингари жанрлари, поэзиянинг ғазал, рубоий, маснавий, мухаммас ва бошқа жанрлари мавжуд. Бундан ташқари эпос, драма, достон, баллада, масал сингари жанрлар ҳам борки, буларнинг ҳам тили ва услуби бири-иккинчисидан фарқ қилади. Шу нуқтаи назардан бадий асар тили ва услубини белгилашда жанр ва турларни инобатга олиш зарур ҳисобланади.

Бундай ёндашиш ўзбек адабиётшунослигида XX асрнинг 20- йилларидаёқ пайдо бўлган эди. Бир ёзувчининг ҳар бир асарида ўзига хос баён услуби мавжуд. Бадий асар жанрларига қараб ҳам услуб ўзгариб боришини, бир-бирдан фарқ қилиш-

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -Москва: Советская энциклопедия, 1966. с 455.

² Пиотровский Р.Г. Очерки по грамматической стилистике французского языка - Москва: Просвещение, 1956. с. 9-10.

даги ўзига хосликни Абдурауф Фитрат Навоий ва Чўлпоннинг асарлари услуби ҳақида фикр юритиб: «Услуб замон билан ўзгаргани каби шахс билан ҳам ўзгарадир. Хатто, яна бир оз чуқурроқ бориб, бир кишининг сочим-тизим ёзганида ҳам услубнинг ўзгариб қолганини кўрамиз. Навоийнинг услуби тизимида ҳашаматли бир оҳанг билан юрадир, сочимда эса оғирлашиб қоладир. Яна бир оз ингичкароқ караганда бир шоир услубининг асарнинг мавзуга кўра ўзгарганини ҳам кўрамиз. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»идаги ўйнаб қийнаган услуби унинг «Лисон ут-тайр»ида кўриб бўлмайди... Навоий ва Чўлпоннинг услублари сочим-тизимда, ё мавзуга кўра ўзгармак билан уларнинг «ўзлик»ларини (шахсиятларини) йўқотмайди. Чўлпоннинг Чўлпонлиги, Навоийнинг Навоийлиги бу шоирларнинг тизим - сочим асарларида мавзу ўзгаришига қарамаздан кўриниб турадир»¹, - дейди.

Олимлар «услуб» тушунчасини таҳлил қилар эканлар, «уни белгилашда жанрларнинг ранг-баранглигини инобатга олиш», «услуб индивидуалликка эга», «ҳар бир ёзувчининг ўз услуби бор», «ҳар бир асар бир-биридан тили ва услуби билан фарқ қилади», «услубни белгилашда асарни тўлиқ қамраб олиш лозим», «бу ғоявий-эстетик хусусиятлар йиғиндиси», «ғоявий-бадий хусусиятлар бирлиги», «ёзувчининг ифодалаш усули», «ҳақиқий ижодкорлик талантига, ўзига хос эстетик идрокка ва дидга эга бўлган шоир-ёзувчи ижодигагина бўртиб кўринувчи белги» деган ўлчов ва меъзонларни қўядилар ва унга алоҳида эътибор бериш лозимлигини уқтирадilar.²

Кўринадики, услуб тушунчаси кенг ва тор маънода ифодаланиш билан бирга, уни белгилашда назм ва наср алоҳида эътиборга олинган. Бадий асар тили ва услуби, ёзувчи услуби, индивидуал услубларни белгилаш ва уларни ўрганишга бағишланган назарий фикрларни қамраб олган қатор фундаменталь ишлар мавжуд.³

¹ Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари - Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 28-бет.

² Қаранг: Шукуров Н. Услублар ва жанрлар -Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. 6-7-бетлар.

³ Белинский В. Адабий орзулар.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977; Горький М. Адабиёт тўғрисида.- Тошкент: Ўздавнашр, 1962 ; Тимофеев Л. Ос-

Бадий асарнинг тили ва услубини белгилашда сўзнинг бадий асардаги эстетик вазифаси, таъсир доираси ва кучи, ёзувчи ғоясини очишда сўзнинг қудрати, воқеликни ифодалашда сўз танлаши нуқтаи назаридан ёндашган маъқул.

Маълумки, шоир ёки ёзувчи ўз даври ижтимоий воқеаларига фаол муносабатда бўлади. Давр воқеалари инъикоси унинг асарларида акс этади. Ижодкор ҳар бир асарида оригиналликка, бетакрорликка эришишга ҳаракат қилади. Ана шу омиллар ёзувчиларни бир-биридан фарқлаб туради. Ёзувчи қанчалик ўзига хосликка, талантга эга бўлса, унинг тили ва услуби ҳам шу қадар ёрқин намоён бўлади. Ўзининг индивидуал услубига эга бўлган ижодкоргина ўқувчи қалбини уйғота олиши мумкин. Ана шу хусусиятлар ижодкорнинг услубини белгилайди.

Бадий асар тили ва услубини ўрганишга бағишланган ишларда баён этилган илмий мушоҳадалар ва хулосалар миллий адабиётимиздаги услублар ранг-баранглигини конкрет ёзувчилар ижодини таҳлили мисолида ўрганиш ва умумлаштиришнинг назарий ва амалий аҳамияти ғоят катталигини, ўзбек адабиётининг асосий тамойилларини кенг кўламда намоён қилиб кўрсатишга хизмат қилади. Ёзувчи ва шоирларнинг бадий асарларидаги сўзнинг эстетик моҳиятини чуқур очишда, назарий асосларини изчил ёритишда, санъаткор учун кенг имконият яратиб берувчи лексик, бадий тасвир воситалари, троплар ва фигуралар ғояни асослашда муҳим манба эканлиги қайд этилади.

Ҳар бир талантли улкан ёзувчи ижодининг ўзига хос хусусиятларини бўрттириб кўрсатиш ва ёзувчилар ижодини ижтимоий таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган бир хилликдан - шаблондан қутилиш имкониятлари вужудга келганлигини кўриш мумкин.

Индивидуал услуб, бадий асар услуби, ёзувчи услубини белгилашда поэзияга мурожаат қилинган ишларда сўзнинг

новы теории литературы.-Москва:Просвещение, 1971; Адабиёт назарияси, икки жилдлик.-Тошкент:Фан,1978, 1979; Иззат Султон. Адабиёт назарияси - Тошкент: Ўқитувчи, 1980; Фитрат А. Адабиёт қоидалари.- Тошкент Ўқитувчи, 1995 ; Шукуров Н ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш.- Тошкент: Ўқитувчи, 1979; Ўмуров Х. Адабиёт назарияси. Тошкент: Шарк , 2002 ва бошқалар.

эстетик вазифасини белгилашда поэтик ўлчовлар асосий меъёр қилиб олинади. Бу соҳага бағишланган асарларда ёзувчи ижоди ўзига хос мавзу ва поэтик мазмун, образлар олами, жанрлари ва поэтик формалари, тили ва стилистик усуллари нуктаи назаридан текширилади. Ёзувчи тили ва услубини белгилашида «поэтик мазмун», «поэтик ифода», «поэтик идрок», «поэтик мулоҳаза», «лирик қаҳрамон», «поэтик маҳорат», «поэтик туйғу», «поэтик тил», «фалсафий-поэтик мулоҳаза», «фалсафий мантик», «фалсафий асос» сингари атама ва тушунчалар муҳим восита сифатида хизмат қилган.

Ёзувчи услубини белгилашда унинг асаридаги мавзу + ғоя + ифода тасвир воситалари + ифода усули кетма-кетлиги бўртиб туради. Масалан, Ғ.Ғулумнинг поэтик услуги ҳақида гап борганда унинг воқеликни тарихий масштабда, фалсафий нуктаи назардан идрок этиши, унинг поэтик синтаксисда ҳам, ифода тасвир воситаларини қўллашда ҳам ўзига хос симфонизмни, масштабликни вужудга келтириши, ҳар бир шеърда янги-янги тарихий қиёслар, ижтимоий характердаги ўхшатишлар ва метафоралар пайдо бўлади: поэтик синтаксисда майин лиризм, ҳикоя тасвир, хитоб-чақирик, ҳукм ва мушоҳада, хуш-чакчак ҳазил каби ифода усуллари интонация оҳанглари тез-тез бир-бирини алмаштириб туради. Бу хусусиятларнинг барчаси Ғ.Ғулум поэтик услубига такрорланмас ўзига хослик, органик бағишлайди.¹

Ижодкор услубини белгилашдаги бу сингари ёндашиш масала моҳиятини белгилашда соф адабиётшунослик нуктаи назаридан эмас, балки умумфилологик нуктаи назаридан ёндашилганлигини кўрамай.

Бадий асар тили ва услуги, индивидуал услубни белгилашда масалага ҳам адабиётшунослик, ҳам тилшунослик нуктаи назаридан ёндашиш маъқул. Услубда тил ҳам муҳим ўрин эгаллайди. «Эстетик сўз»нинг «эстетик ва поэтик вазифаси» шеърятда муҳим ўрин тутди, шеърнинг жамиятдаги эстетик вазифа-

¹ Шухуров Н. Ғафур Ғулумнинг лирик поэзиядаги маҳорати - Тошкент: Ғ.Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1966; яна: Услублар ва жанрлар.-Тошкент: Ғ.Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. 9-36-бетлар.

сини белгилашда ва услубини аниқлашда шу моҳиятдан келиб чиқиб ёндашиш лозим. Чунки, «тил фикрни бўлакларга бўлинган ҳолдаги ифодаси, фикр эса тушунчаларнинг боғланишидир. Лекин инсон тили фақат боғланган тушунчалар ва уларнинг мантиқий муносабатларидан иборат эмас, балки сўзловчининг ўз нутқига муносабатини ҳам ифодалашни истайди».¹

Маълумки, тил коммуникатив (алоқа қуроли, восита), экспрессив (фикрни ифодалаш), конструктив (фикрлар шакллари), аккумулятив (ижобий тажриба ва билимларни тўплаш) вазифалари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Тил бадиий адабиётда поэтик, эстетик вазифани бажаради. Адабиётшуносликда «**тилнинг эсте-тик вазифаси**» атамаси кўп ишлатилади. Бу ўринда ўз-ўзидан тил деганда сўз назарда тутилади Шунинг учун ҳам ёзувчи услуби, бадиий асар услуби (жанрлари ва турлари нуктаи назаридан ҳам)ни белгилашда тилнинг имкониётлари катталиги, шу билан бирга, ижодкорнинг ундан фойдаланиш маҳорати ҳам инобатга олинмоғи лозим.

Ўзбек филологияси илмида услубни белгилашда ва уни талқин қилишда адабиётшунослар ва тилшунослар ўртасида бироз ўзига хослик мавжуд. Тилшунослар услубда тил асосий ўринни эгаллайди десалар, адабиётшунослар услубни белгилашда мавзу, ғоя, мазмун, шакл, мотив, бадиий маҳорат, троп ва фигуралар, улардан фойдаланиш, бадиий ифода, ифодалаш усули, образ, конфликт, образлилик муҳим зарурий элемент саналади, дейдилар. Кейинги йилларда ўзбек адабиётшунослигида ҳар иккаласини, яъни тилшунослик ва адабиётшунослик нуктаи назарини бирлаштирувчи янгича ёндашиш-лар мавжудлигини кўришимиз мумкин. «Услуб бир вақтнинг ўзида мазмун ҳам, шакл ҳам, ғоя ҳам, мотив ҳам. Буларнинг барчаси бирлашганда асар бус-бутунлигини услуб таъмин-лайди. Шунга кўра ёзувчи услубини сўзга, тилга – улардан фойдаланишдаги ўзига хосликка боғлаб қўйиш ноўриндир. Тўғри, адабиёт – сўз санъати, тил адабиётнинг биринчи элемен-ти бўлса-да, услубни юзага келтирувчи

¹ . Винокур Г.О. О языке художественной литературы. - Москва: Высшая школа, 1991. с. 44.

воситалардан бири – зарурий элементи саналади. Услугубни юзага келтирувчи энг зарур омиллардан яна бири– санъаткорнинг ҳаётни, унинг моҳи-ятини, қаъридаги ҳақиқатни тадқиқ ва таҳлил қила билиши билан боғлиқдир. Инсон руҳиятининг бой ва яширин сирла-рини, уларнинг туб эстетик қимматини кашф этиш санъати–руҳияти, билимдонлиги билан бевосита алоқадордир. Демак, услуб – ёзувчининг воқеълик ва инсонни идрок қилиш, улар-нинг қалбидаги ҳақиқатнинг кашф этиши ва уни сўз воситасида образли ифодалай олиши- бу вазифаларни индивидуал (ўзига хос) тарзда яратиш санъатидир».¹

Кўринадики, услуб деганда ёзувчининг тил воситалари билан чекланиб қолмай, балки у яратган асарларнинг ички тузилиши ҳам, асосий лейтмотиви ҳам инобатга олиниши лозим. Ҳар бир ёзувчи ёки шоир ўзигагина хос бўлган бадий тасвирлаш усули, маҳорати, воқеликни синтез қила билиши, дунёқараши ва воқеликка эстетик муносабати, ҳаёт тажрибаси, баён этиш оҳанги, тил воситалари ва бойликларидан фойдалана олиш қобилияти, лўнда қилиб айтганда, бадий асарнинг мазмуни ва шаклига кўчган унинг ўз қиёфасидир. Бадий асарда ёзувчининг тил маҳорати бўртиб туриши лозим. Гарчи тил бадий асар услубини белгилашда яхлит ҳолда, бир ўзи, белгилувчи омил ёки ўлчов бўлмаса-да, услубни аниқловчи меъёрлар, ўлчовлар орасида муҳим бўғинлардан бирини эгаллайди. Бадий асар услубини биргина тил нуқтаи назардан белгилаш бир ёқламаликка олиб келади, қолаверса, қутилган натижани бермайди. Бадий асар тили ва услубини белгилашда умумфилологик нуқтаи назардан ёндашиш зарурдир. Тил ва услуб тушунчаси бир-биридан ажратилган ҳолда эмас, яхлит ҳолда ўрганилгани маъқул.

«Тил билан услуб бир-бирига шундай киришиб кетганки, уларнинг аниқ чегарасини топиш амримаҳол. Бадий тилни тадқиқ қилувчи адабиётшунослар билан тилшунослар ҳам ўз соҳаларининг чегараларини аниқлашда маълум бир қийинчиликлар сезадилар. Аммо бу қийинчиликлардан қатъий назар

¹. Умунов Х. Адабиёт назарияси. - Тошкент: Шарқ, 2002. 236-бет.

бадий тил ғоявий мазмуннинг конкрет шакли сифатида ҳамиша адабиётшунослик фанининг бошқа назарий масалалари билан бирликда тадқиқ этилмоғи керак».¹

Ижод ранг-барангликка эга. Ифодалаш усули ҳам ҳар хилликка эга. Агар ижодда бир хиллик ҳукмрон бўлганда, услублар ҳам бир хил бўларди. Ҳар бир шоир ва ёзувчининг ҳар бир асари ўзига хос услубга, ифодага эга. Гарчи мавзу бир – бирига яқин бўлса-да, ундаги ифодалаш усули, сюжет ва композицияси, воқелик, образлар ва образлилик, персонажлар тили замон ва макон доирасида, давр колоритида ифодаланади. Қаҳрамонлар психологияси ҳам шунга мос ҳолда берилади. Ўйлаши, фикрлаши, муносабат ва муомаласида ҳам фарқ бўлади. Масалан, Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар. Бобур», «Авлодлар довоғи. Хумоюн ва Акбар», «Она лочин видоси» романлари тарихий мавзуга бағишланган. Мавзунинг тарихийлиги романларни ўзаро бирлаштириб туради. Лекин ифодалаш усули, образлар галерияси, воқеликнинг замон ва макон нуқтаи назардан катта фарқ қилиши, қаҳрамонлар дунёқарашининг давр тақозоси билан боғлиқ ҳолда бир-биридан фарқ қилиши, бадий тўқималар ва бадий конфликтлар, асар тилидаги ифода-воситалардаги фарқлар (жуда катта бўлмаса-да), кўҳна сўзларнинг қўлланилишида бир-биридан фарқ кўриниб туради. Гарчи бу уч роман ички, ўзига хос услуби жиҳатидан бир-биридан фарқланса-да, уларнинг учаласини бирлаштириб турувчи бир услуб – ёзувчи Пиримқул Қодировнинг романчиликдаги услуби бўлиб туради. Тарихий мавзуни, ундаги ғояни беришда тил ва услуб деярли бир-бирига яқин. Бу ёзувчининг индивидуал услубидир.

Бугунги кунда бадий услуб, бадий асар услуби, ёзувчи услуби, индивидуал услуб ҳақида фикр юритганда уларга «адабиётшунослик» ва «тилшунослик» нуқтаи назардан ёндашиш» деган ақидани олиб ташлаб, ҳам адабиётшунослик, ҳам тилшунослик жиҳатдан, яъни умумфилологик жиҳатдан ёндашган маъқулдир. Биз ана шу тартибда услубни тадқиқ этиш тарафдоримиз. Бунда бадий асар матни бутун мавжудлиги

¹ Адабиёт назарияси. Адабий асар. Иккинчи том – Тошкент: Фан, 1978 314-бет

билан таҳлил этилади. Унда мавзу+ ғоя+образ+ образлилик+ сюжет+ композиция+ бадий ифода+ эстетик мазмун ва эстетик ифода+ сўзнинг эстетик вазифаси+ тасвирий воситалар+ троп ва фигуралар+сўздан фойдаланиш ва ифодалаш маҳорати+тил ва оҳанг+ поэтик мазмун ва поэтик ифода+лингвистик поэтика+жанр хусусиятлари ва имкони-ятлари яхлит ҳолда ўрганилмоғи ва тадқиқ этилмоғи лозим. Шундагина ўзбек адабиётининг (поэзия ва насрнинг) шаклла-ниши ва ривожланишини конкрет асарлар таҳлили асосида ёритиш мавжуд усуллар тамойилларининг ҳаётбахш кучини, воқеликни чуқур ва атрофлича акс эттиришда битмас-туганмас имкониётларга эга эканлигини, ўз услубига эга бўлган ўнлаб шоир ва ёзувчилар ижодидаги муштаракликни мукамалроқ тасаввур қилишга имкон беради.

Ўзбек филологияси илмида бу масалани ўрганишга бағиш-ланган анчагина фундаментал ишлар майдонга келди. Бугунги кунгача яратилган ишларни сарҳисоб қилиб, оддийгина таҳлил қиладиган бўлсак, уларни дастлаб кўйидаги гуруҳларга ажра-тиш мумкин:

а) бадий асар тилини умумфилологик планда ўрганиш;

б) бадий асар тилида қўлланилган тасвирий воситаларни ўрганиш;

в) бадий асар тили лексикасини ўрганиш (диахроник ва синхроник аспектда);

г) бадий асар матнини ўрганиш;

д) бадий асар тили ва услубини соф лингвистик нуқтаи назардан ўрганиш;

е) бадий асар тили ва услубини ёзувчи маҳорати жиҳатидан ўрганиш;

ё) бадий асар тилини лингвистик ва лингвостатистик аспектда ўрганиш.

Бу соҳада амалга оширилган ишлар оддийгина тарзда ифодаланаётган бўлса-да, мавжуд ишларни ўрганиш жараёнида олимлар фикрларининг ана шу томонларга алоҳида қаратил-ганлигини кўрамиз. Гарчи масалани ўрганишда ёндашиш тур-лича бўлса-да, мақсаднинг муштараклигини кузатиш мумкин. У

хам бўлса, бадий адабиётда сўзнинг эстетик хизмати, ёзувчининг тилдан фойдаланиш маҳорати, тилнинг бадий адабиётда тутган ўрнини атрофлича таҳлил қилишдир.

Мавжуд ишларни ўрганиб, уларда баён этилган фикрларни бир жойга жамлаб, бадий асар тили ва услубини ўрганишнинг маълум норматив йўналишини чизиб бериш, кўрсатма бериш вақти етгандек. Чунки тажриба катта, қилинган ишлар кўлами ҳам етарли.

Бадий асар тили ва услубини ўрганишга бағишланган монографик ва алоҳида нашр қилинган М.Султонованинг «Абдулла Қаҳҳор услуби» (1967), «Ёзувчи услубига доир» (1973), С.Тўрабекованинг «Тил ва услуб» (1963), Х.Дониёров ва С.Мирзаевнинг «Сўз санъати»(1962), С.Мамажонёвнинг «Услуб жилолари» (1972), А.Шомақсудовнинг «Муқимий сатирасининг тили» (1971), Қ.Самадовнинг «Ойбек–сўз санъаткори» (1965), «Ойбекнинг тил маҳорати»(1981), И.Қўчқортоевнинг «Бадий сўз устаси»(1967), М.Ҳакимовнинг «Ёзувчи ва халқ тили» (1971), Ф.Насриддиновнинг «Адибнинг йўли. Абдулла Қодирий маҳорати» (1971), Л.Абдуллаеванинг «Ўзбек бадий адабиётининг лексик стилистикаси» (1979), Э.Қиличевнинг «Бадий тасвирнинг лексик воситалари» (1982), П. Қодировнинг « Халқ тили ва реалистик проза» (1973), «Тил ва дил» (1972), «Адабий асарнинг тили» (1978), «Тил ва эл»(2005), Х.Эгамовнинг «Шеърӣ асар тилини ўрганиш» (1973), Б.Турдиалиевнинг «Ҳамза ва ўзбек адабий тили» (1981), Х. Абдурахмонов ва Н. Маҳмудовларнинг «Сўз эстетикаси» (1981), М.Тўйчиевнинг «Шухрат прозасининг тили» (1986), Б.Чориевнинг «Ғафур Ғулом шеърӣати тили» (1990), М.Бўроновнинг «Ҳамза асарлари тилининг баъзи лексик-морфологик хусусиятлари» (1991), Х. Дониёров ва Б. Йўлдошевларнинг «Адабий тил ва бадий стиль» (1988), С.Каримовнинг «Ўзбек тилининг бадий услуби» (1998), Б.Саримсоқовнинг «Бадийлик асослари ва мезонлари» (2004) ва бошқа шу сингари ишларни кўрсатишимиз мумкин.

Бу ишларда Алишер Навоӣ, Бобур, Гулҳаний, Муқимий, Фурқат сингари мумтоз адабиётимизнинг йирик вакиллари ҳамда Ҳамза, Абдулла Қодирий, Садриддин Айний, Ойбек,

Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон. Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Уйғун, Зулфия, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Пиримкул Қодиров каби забардаст адибларимизнинг индивидуал услубини, тил маҳоратини чуқурроқ ўрганиш натижасида қимматли фикрлар баён этилган.

Бадий асар тили ва услуби, ёзувчи услубини ўрганишда ёндашиш бир хил деб бўлмайди. Агар олиб борилган ишларда такрорлаш ёки трафарет ҳолатлар бўлганда, бу масалани ўрганишдаги илмий фикрлар ва хулосалар бир хил бўлиб қолиши табиий эди.

Бадий адабиёт турли жанрларда мавжуд бўлади. Шунингдек, ёзувчилар ҳам турли жанрларда ижод қиладилар. Ёзувчи асарлари тили ва услубини белгилашда ёки ўрганишда асар жанри муҳим ўрин эгаллайди. Масалан, шеърий асар билан насрий асар, драматик асар билан шеърий ёки насрий асар бир-бирдан сюжети билан ҳам, композицияси билан ҳам, тили билан ҳам, услуби билан ҳам фарқ қилади. Шунинг учун бадий асар тили ва услуби ёки ёзувчи тили ва услуби ҳақида фикр юритганда, албатта, шу ҳолатларни инобатга олиш лозим.

Олиб борилган тадқиқот ишларининг баъзиларида номланиш бир-бирига яқиндек, баъзан айнан бўлса-да, улардаги таҳлил методи, масаланинг қўйилишида фарқ анчагина. Э.Абдиевнинг диссертацион иши «Комил Яшиннинг тили ва услуби»¹ деб номланса, М.Тўйчиевнинг тадқиқоти «Шухратнинг «Олтин зангламас» романининг тили ва услуби»² деб номланади. Комил Яшин драматик асарлари тили тадқиқ этилганда муаллиф унинг лексик-фразеологик хусусиятлари, четдан ўзлашган сўзларнинг асарда қўлланилишидаги ҳолатлар, асарда бадий тасвир воситаларининг стилистик характерисгикасига, шунингдек, диалогик нутқ ва ремаркаларга алоҳида урғу берган. Шухрат прозасининг тили ҳақидаги ишда қаҳрамонлар нутқининг индивидуаллаштириш, ёзувчининг лексик-фразеологик, бадий тасвир

¹ Абдиев Э. Язык и стиль Камилы Яшена, АКД. - Ташкент, 1981 ; яна: Бадий ижодда тил ва тасвир - Тошкент: Ўзбекистон, 1986.

² Тўйчиев М. Язык и стиль романа Шухрата «Золото не ржавеет», АКД.- Ашхабад, 1970 ; яна: Шухрат прозасининг тили - Самарқанд: СамДУ нашри, 1986.

воспиталардан фойдаланишга кўпроқ тўхтанилган, бадий маҳорат масаласи олдинги ўринга кўйилган.

Ўзвучиларнинг алохида асарлари тили ва услуги¹, бадий адабиёт тилидаги фразеологизмлар, халқ мақоллари, идиомалар, паремалар², тил тасвирий воситалари³, эмоционал-экспрессив лек-сика⁴, бадий адабиёт тили лексикаси⁵, ўзвучи асарлари тилининг лексик-семантик таркиби, сўз қўллаш маҳорати⁶, ўзвучи поэзияси лексик-грамматик воситаларининг семантик-стилистик хусусиятлари, поэтик тилнинг стилистик-ифода системаси⁷, ўзвучи асарларида баёнчилик приёмлари (диалог, монолог, персонаж нутқи, диалектизм, профессионализм, автор нутқи), анъана ва новаторлик,⁸ поэтик тилда лексик-грамматик

¹ Носиров Ў. Язык и стиль романа Аскада Мухтара «Сестры», АКД.- Самарканд, 1968; Туйчиев М. Язык и стиль романа Шухрата «Золото не ржавеет», АКД.- Ашхабад, 1970; Абдуллаева А. Эмоционально-экспрессивная лексика в современной узбекской прозе (по роману А.Каххара «Огни Кошчинара»), АКД.- Самарканд, 1968; Абулхайров М. «Девони Муини» тилининг лексик қатламлари, НДА.- Тошкент, 1996; Махматмуратов Ш. Язык «Дивана» Хамзы Хаким-заде Ниязи, АКД.-Ташкент, 1982; Низамханов Х. Выбор слова как проблема литературно-стилистической обработки текста (на материале замен синонимических средств лексики романа Айбека «Навои»), АКД.- Ташкент, 1986.

² Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство Абдуллы Каххара, АКД.- Ташкент, 1965; Хусайнов М. Фразеологизмы в прозе писателя Айдина, АКД.- Самарканд, 1968; Рузикулова М. Идиоматика в узбекском языке, АКД.- Самарканд, 1966; Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари, ДДА.-Тошкент, 1993; Бозорбоев Келдибек. Сўзлашув нутқи фразеологизмлари (бадий асарлар қахрамонлари нутқи материаллари асосида), НДА.-Самарканд, 2001

³ Атзамов С. Эпитеты в современном узбекском литературном языке, АКД.- Самарканд, 1973; Сувонова Р. Ўзбек тилида метонимия, НДА.- Самарканд, 2001; Бойниёзов А. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романида тасвирий воситалар ва тил бадияти, НДА.- Тошкент, 1995.

⁴ Абдуллаева А. Эмоционально-экспрессивная лексика в современной узбекской прозе (по роману А.Каххара «Огни Кошчинара»), АКД.- Самарканд, 1968.

⁵ Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои, АКД.- Ташкент, 1969; Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы.- Ташкент: Фан, 1979; Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыш», АКД.-Ташкент, 1990; Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвополитическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишер Навои, АКД.- Ташкент, 1982; Ахмедов А. Лексика поэзии Фурката, АКД.-Ташкент, 1960; Носиров И. Лексика «Мажлис ун -нафоис» Алишера Навои, АКД.- Ташкент, 1980;

⁶ Миразизова Р. Язык и стиль произведений Шарафа Рашидова, АКД.- Самарканд, 1968; Самадов К. Некоторые вопросы языкового мастерства Айбека, АКД.- Самарканд, 1967; Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин» Алишера Навои, АКД.- Ташкент, 1973.

⁷ Каримов С. Язык и стиль произведений Зулфии, АКД.-Ташкент, 1982

⁸ Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмала, АКД.- Ташкент, 1979.

воситаларнинг ишлатишдаги маҳорат, индивидуал оккозо-нализмлар¹ сингари томондан ўрганилди.

Кейинги йилларда бадий адабиёт тили ва услубини лингвостилистик ва лингвопоэтик жиҳатдан ўрганишга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Бу йўналишда ҳам бир қатор илмий тадқиқотлар олиб борилди².

Бадий адабиёт тилининг тадқиқи матн лингвистикасини тўлиқ ўрганишни тақозо этади. Ёзувчилар асарлари тилини ўрганганда унинг луғатини тузиш, сўз бойлигини белгилаш, сўз қўллашдаги меъёр масаласи, адабий тил ривожига қўшган ҳиссаси, тилдан фойдаланишдаги маҳорати, анаъна ва новаторлик муҳим масала саналади. Асарни таҳлил этганда ёрқин кўриниб турган тил воситаларини эмас, балки ундаги ҳамма сўзларнинг ва воситаларнинг, гапларнинг вазифасини белгилаш, ҳар бир сўзнинг «елкаси»даги юкини белгилай олиш лозимдир. Ҳозирда олиб борилаётган илмий тадқиқотларда олимлар ана шунга алоҳида аҳамият қаратмоқдалар.

Ёзувчилар асарлари тилининг луғатини тузишда ҳам тажрибалар ўтказилди. Бадий асар тили лингвостатистик аспектда ҳам кенгроқ ўрганила бошланди. Ёзувчилар асарлари тилининг луғатларини яратиш бўйича тавсиялар берадиган ишлар майдонга келди. Луғатлар чоп этилди. Масалан, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» (1983-1985), Х. Назарованинг «Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат» (1972), С. Ризаевнинг «Ўзбек болалар адабиёти тилининг частотали луғати» (1980), С. Ризаев ва Н. Бўроновнинг «Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг изоҳли луғати» (1986), Р. Қўнғуров ва С. Каримовнинг «Зулфия поэзияси тилининг луғати» (1981) нашр этилди. Илмий ва амалий аҳамияти беқиёс булган бу луғатлардан изоҳли луғатларни яратишда, ёзувчилар асарлари тили ва услубини ўрганишда, бадий асарни таҳлил қилишда, айрим матнлардаги

¹ Яриев Б. Язык поэзии Максуда Шейхзаде, АКД.- Ташкент, 1979.

² Бобожонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари, НДА.- Самарканд, 2002; Боймирсасва С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи, НДА. – Самарканд, 2004.

тушунилиши қийин бўлган сўзларни шарҳлашда фойдаланиш мумкин.

Адабиётимизда яратилган бадиий асарларнинг тилини ўрганиш ўзбек адабий тилининг луғат бойлигида мавжуд бўлган сўзларни жамлашга ҳам хизмат қилади. Чунки минг йилдан ортиқ тарихга эга бўлган адабиётимизнинг турли даврларида яратилган асарларнинг тилини ўрганиш натижасида тилимизда қўлланилган сўзларни аниқлаш имконияти туғилади. Бир пайтлар ишлатилган ва фақат луғатлардагина акс этиб қолган, аслида эса жозибадор бўлган сўзларимизга эга бўлишга имконият яратилади.

Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Пиримкул Қодировнинг тарихий романлари тилининг луғатини тузиш ниҳоясига етай деб қолди.

Тилшунослигимизда бадиий асар тили ва услубини ўрганиш, тил ва нутқ услубларини тадқиқ этишда анчагина тажриба тўпланган. Қайд этиш лозимки, ҳозирда бу борада республикамизнинг қатор олий ўқув юртларида, илмий марказларда жуда катта ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Кун тартибидаги асосий масала шу соҳада қўлга киритилган илмий хулосаларни бир жойга тўплаб, бадиий асар тили ва услубини тадқиқ этишда ягона усулни белгилаш, аниқ тавсиялар бериш, ёзувчилар асарлари тилининг луғатини яратишдан иборат бўлиши керак. Чунки бундай луғатлар воситасида тилимиздаги сўзларнинг базасини яратиш ва аниқлашда, турли луғатлар – имло, изоҳли, соҳа луғатларини тузишда манба сифатида фойдаланиш имкониятига эга бўламиз. Ҳар бир ёзувчининг асарида озми-кўпми янги-янги сўзлар, янги тушунчаларни берувчи сўзлар бўлиши табиий. Айниқса, поэзияда бу нарса кўп кўзга ташланади. Бу сингари луғатлар тайёр манба сифатида амалий аҳамият касб этади. Гарчи бу иш бир оз қийин бўлиб, кўпроқ меҳнатни талаб қилса-да, мавжуд техника ва технологиялар олдида (компьютер, сканер назарда тутилмоқда) бу ҳеч нарса эмас. Яратилган компьютер дастурлари бу ишни амалга оширишимизда бизга қўл келади.

Ёзувчини сўз санъаткори деб айтаемиз. Кўпгина китобларимиз ана шу гўзал тилимизнинг оҳангларидан, сержилва бўёқларидан маҳрум бўлиб қолаётган пайтлари ва томонлари ҳам бор. Чунки ҳамма ёзувчи ҳам тилдан бир хил фойдалана олмайди. Ҳамма ёзувчининг асарлари тили ҳам оҳангли бўлавермайди. Айрим асарларнинг тили пишиқ бўлмагани учун ўқувчининг қалбига кириб бормайди. Айрим асарлар оддийгина тасвирдан иборат бўлиб қолган ҳоллари ҳам бор. Олимларимиз эса ҳар бир асарни чуқур таҳлил қилаётганда унинг тилига алоҳида эътиборни қаратишлари ва ёзувчига керакли кўрсатма ва тавсияларни беришлари керак. Ана шундагина тил жиҳатдан ва бадиий жиҳатдан пишиқ асарлар яратилади. Бадиий асарда воқелик тасвирланаётган муҳит, давр об-ҳавоси, одамлари, кишилар психологияси акс этиши лозим. Буни бадиий асарда фақатгина давр тили орқали бериш мумкин. Асарда қайси давр воқелиги тасвирланмасин, унда ўша давр тили бўртиб туриши талаб қилинади.

Умуман олганда, услуб ёзувчининг воқеликни индивидуал образли ўзлаштириши, уни эстетик- образли тасвирлаш, индивидуал бадиий талқин қилиш усули бўлиб, уни ўрганиш бир қатор филологик, психологик ва фалсафий соҳаларнинг ўзаро ҳамкорлигини талаб қилувчи мураккаб жараён саналади. Бадиий асар тилини ўрганиш эса ёзувчи услуби, индивидуаллиги, ва маҳоратини аниқлашнинг муҳим бир томони ҳисобланади. Агар «тил – ёзувчи услубининг қалби»¹ эканини ҳисобга олсак, бадиий асарнинг тил хусусиятларини унинг темаси, ғояси, ва образлари билан боғлиқ ҳолда текшириш ёзувчи услубининг энг муҳим қирра-ларини аниқлашга ёрдам бериши, шубҳасиз.

* * *

Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг йирик вакиллари билан бири Пиримкул Қодировнинг «Юлдузли тунлар. Бобур» романи энг сара бадиий асарлардан биридир. Бу роман 1972 йилда ёзиб тугалланган ва нашрга топширилган эди. Лекин собиқ совет тузими даврида, турли сабаблар билан роман олти йил чоп

¹ Федин К. Писатель, искусство, время. - Москва: Советский писатель, 1973. с.380.

этилмай ётди. 1979 йилдагина у «Юлдузли тунлар» номи билан илк бор нашр қилинди, 1981 йилда унга Давлат мукофоти берилди. «Бобур» тарихий-биографик роман. Агар «Ўтган кунлар» (Абдулла Қодирий), «Қутлуғ қон» (Ойбек), «Кўҳна дунё» (Одил Ёқубов), «Қуллар» (Садриддин Айний) каби романлар ўз мазмун-мундарижасига кўра умуман тарихий жанрда ижод қилинган бўлса, «Навоий» (Ойбек), «Улуғбек хазинаси» (Одил Ёқубов), «Беруний» (Мақсуд Қориев), «Ҳамза» (Комил Яшин), «Амир Темур» (Бўрибой Ахмедов) ҳамда «Бобур» (Пиримқул Қодиров) каби романлар бирор буюк тарихий шахс образини яратиш, унинг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятини тасвирлаш асосида маълум тарихий даврдаги мамлакат ва халқ тарихини кўрсатишни мақсад қилиб олганлиги жиҳатидан тарихий – биографик роман ҳисобланади.

Дарҳақиқат, роман мамлакат, халқ, айрим машҳур шахслар ҳаётини кенг кўламда, чуқур ва атрофлича тасвирлаш имкониятини берадиган оммабоп, ўқимишли адабий жанр бўлиб, унда ҳаққонийлик, ғоявий аниқлик каби реализм белгилари яққол мужассамлашган бўлади. Ана шундай хусусиятлари билан алоҳида ажралиб турадиган тарихий-биографик романлардан бири Пиримқул Қодировнинг «Бобур» романи бўлиб, унда буюк бобокалонимиз, ажойиб лашкарбоши ва саркарда, йирик давлат арбоби, тарихчи олим, шоир ва ёзувчи Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) нинг онгли ҳаёт йўли жуда моҳирлик билан бадиий акс эттирилган. Роман воқеаси Бобур Мирзонинг Аҳси ва Андижонда кечган ёшлик чоғларини тасвирлашдан бошланиб, унинг Темурийлар сулоласини ҳалокатдан қутқариб қолиш, Шайбонийхон хужумларига қарши курашда гоҳ енгилиб, гоҳ зафар кучиб, ниҳоят, Афғонистон ва Ҳиндистондаги тарқоқ хонликлар устидан ғалаба қозониши, Ҳинд заминида «Бобурийлар сулоласи» номи билан машҳур бўлиб, уч юз йилдан ортиқроқ сурган йирик феодал давлатини барпо этиш каби тарихий воқеалар асар сюжетининг асосини ташкил этади. Бобур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган тарихий воқеаларни бадиий тасвирлашда Пиримқул Қодиров Бобурнинг «Бобурнома», Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома»

асарларидан озикланганлиги, уларда баён қилинган тарихий факт ва ҳақиқатга асосланганлиги яққол сезилиб туради.

Ўзбек адабиётида маданиятимиз тарихининг Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур мирзо каби улуғ сиймолари ҳақида ажойиб эпик полотнолар яратилдики, уларда буюк алломалар ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳолда XIV-XVI аср тарихий шароити тўлиқ ва ҳаққоний тасвир этилади. Шу тарихий шароитда яшаган бу улуғ зотларнинг мураккаб, руҳий кечинмаларга, драматик воқеаларга бой ҳаёт йўли чизиб берилди. Бу романларда яратилган образлар ҳаракатда, курашда чиникиб, такомиллашиб, ривожланиб борувчи динамик образлардир. Пиримкул Қодировнинг «Бобур» романи китобхонлар ҳукмига ҳавола қилингандан кейин бу асар тўғрисида адабиётшунослигимизда кўплаб фикрлар баён қилинди. Асар ҳақида Ғ.Каримов, У.Норматов, П.Шермуҳаммедов, А.Каттабеков, Н.Худойберганов, М. Қўшжонов, Ю. Суровцев каби адабий танқидчилар томонидан айtilган турлича мулоҳазалар матбуотда эълон қилинди. Ҳ.Умуров ва А.Носировларнинг «Юлдузли тунлар» ва адабий танқид» (2000) номли монографиясида бу роман атрофида бўлган мунозаралар чуқур ва атрофлича таҳлил қилиб берилди. «Бобур» романини «XVI аср ҳақиқатини, Бобур ва бобурийларнинг ўлмас сиймоларини асосли ва чуқур, объектив ва ҳаққоний бадиийлаштирилган реалистик тарихий роман»¹ дея баҳоладилар. Бу фикрга сўзсиз қўшилиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Агар гап Пиримкул Қодировнинг «Бобур» тарихий-биографик романининг тили тўғрисида кетадиган бўлса, ҳеч қандай иккиланмай дадил айтиш мумкинки, бу асар тили (муаллиф баёни ҳам, персонажлар нутқи ҳам) бадиий асарлар тили ва усулуби олдига қўйиладиган зарурий, асосий талабларга тўлалигича жавоб бера олади. Биз бунга ушбу ўқимишли романнинг ҳар бир жумласини ҳижжалаб, мағзини чақиб, диққат билан ўқиб чиққанимизда амин бўлдик.

¹ Умуров Х., Носиров А. «Юлдузли тунлар» ва адабий танқид. - Самарқанд: Зарафшон, 2000. 79-бет.

Бу ўринда аввало шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, тарихий мавзуда ёзилган асарларда, хусусан, тарихий - биографик роман-ларда тил ва услуб масалалари алоҳида аҳамият касб этади. Нега деганда, роман воқеаси содир бўлаётган тарихий давр колоритини сақлаш, персонаж ва характерларни ўша давр шароитига мос қилиб чиқиш ва бошқалар, шубҳасиз, асар тили ва ёзувчи услубига боғлиқ бўлади.

Агар роман мавзуси узоқ ўтмишдан олинган бўлса, персонажлар ўша замон, ўша давр тилида сўзлашиши шарт, акс ҳолда тарихий колоритга футур этади. Шундай экан, бундай пайтда тарихий роман муаллифи икки хавфдан ҳимояланмоғи керак бўлади. Биринчиси—тарихий колоритни бераман деб тилдаги эскилик унсурларига берилиб кетиш, ҳозирги замон адабий тили нормаларидан тамоман узилиб қолиш, архаизм кули бўлиб қолиш. Иккинчиси—архаизмдан қочаман, узоқлашаман деб, тамоман ҳозирги замон тилига ўтиб кетиш, тарихий колорит масаласини эсдан чиқариб қўйиш.

Мана шу энг муҳим тамойиллардан бирига Ойбекнинг «Навоий» романи ҳамда Пиримқул Қодировнинг «Бобур» романлари мунтазам амал қилиб ёзилган. Узоқ ўтмиш ҳаётини, XV- XVI асрлар даври ҳаётини бадиий тасвир қилишга бағишланган ушбу роман тилида, хусусан, персонажлар тилида тарихий калорит жуда яхши, ўз меъёрида сақланган. Бу романларда персонажлар тили ўша тарихий давр руҳини эсга тушириб туриши билан бирга, ҳозирги замон китобхонидан узилиб ҳам қолмайди. Бир мисол. Пиримқул Қодиров романнинг иккинчи қисми, «Қундуз. Самарқанд. Икки қилич орасида» деган бобида узоқ давом этган айриликдан сўнг Бобур Мирзонинг ўз эгачиси Хонзода бегим билан ҳаяжонли учрашуви эпизодини тасвирлайди. Афғонистоннинг Қундуз шаҳрида содир бўлган бу учрашувда Бобурнинг рафиқаси Моҳим бегим ва уч яшар ўғли Ҳумоюн ҳам иштирок этадилар. Бобур Мирзо, Хонзода бегим ва Моҳим бегим ўртасида бўлиб ўтган ғоят самимий суҳбат улар табиатидаги нафосатни, характерларидаги ажойиб улғуворликни кўрсатишдан ташқари тарихий калоритни англаш, сезиш имкониятини ҳам берадики, бу ниҳоятда муҳимдир.

Ёзувчи ушбу суҳбат жараёнини шундай тасвирлайди: «Хонзода бегим келинига яна бир қараб олди-да, кейин Бобурга шўх назар ташлади :

- Толе сизга энди кулиб бокибди, амирзодам! Ўзингизга бунчалик муносиб маликани қандай учратдингиз! Моҳим бегим, қаерликсиз?

- Хуросонлик, ҳазрат бегим.

Моҳим бегим Бобурга: «Боғқўча деворидан гул ташлаганимни айтиб мени уялтириб кўйманг яна!» дегандек илтимоскорона қараб олди. Бобур унинг бу қарашидаги маънони сезиб, завқли жилмайди. Сўнг Моҳим бегимнинг Хусайн Байқарога қариндошлиги борлигини, оталари бундан тўрт йил бурун Бадиуззамон Мирзо билан чиқишолмай Ғазнага келиб қолишганини опасига айтиб берди. Бобур Моҳимнинг ота ва оғаларини Ғазнадан Қобулга таклиф қилган, кейин бу ерда Моҳим билан яна кўришиб, унга уйланган эди.

- Ҳирот билан Мурғоб оралиғида Ҳазрати Жом деган шаҳар бор, кўрганмисиз?- сўради Бобур опасидан.

- Кўрганмен! Улуғ шоир Аҳмад Жомийнинг номларига кўйилган.

- Бегимнинг она авлодлари ана ўшал Ҳазрат Жомийга ҳеш экан-лар. Устод Абдурахмон Жомийга ҳамшаҳар эканлар.

Бобур ҳазиломуз кулиб кўшиб кўйди:

- Бегимнинг ўзлари ҳам шундай шоирпарвару шеършуносларки, Жомий билан Навоийнинг барча ғазалларини ёд билурлар. Аммо биз шеър ёзсак, мунаққидлик қилиб, нуқсини кўрсатурлар.

Моҳим эрининг ҳазилига ҳазил билан жавоб берди:

-Мунаққид бўлмай иложим йўқ, чунки ҳазратим менинг таърифимда кўп муболага қилурлар!

Хонзода бегим эр-хотиннинг ҳазилкашлигидан завқланиб кулди:

- Лекин таърифингизда қанча муболага қилсалар оз!

- Миннатдормен, ҳазрат бегим! – Моҳим энди ҳаяжонли товуш билан гапирди: - Мен сизнинг жасоратингизни, фидоийлигингизни ҳазратимдан эшитиб, ўзингизни кўриш орзусида

эдим. Танграмга шукр, бугун шу орзуйим рўёбга чикди. Ҳазрат бегим, мен сизни афсонавий бир малика деб ўйлар эдим. Бирок ўзингизни кўрдиму, сиздаги меҳригўё афсонавий маликаларда ҳам бўлмас, деб ўйладим! Энди уйимизнинг пешгоҳи ҳам, кўнглимизнинг тўри ҳам сизники!

Моҳим бегим бу гапларни самимий бир ихлос билан айтганини сезган Хонзода бегим:

- Бизга сиздек келин берган танграмга шукр! – деб кўйди» (Бобур, 365-366) ¹.

Романдан олинган ушбу парчани ўқиган китобхон бефарқ қолмайди, ўзини роман персонажлари ўртасида бўлиб ўтаётган суҳбат доирасида, шу воқеа содир бўлаётган узок ўтмиш шароитида ҳис қиладики, буни Пиримкул Қодировнинг тарихий калоритни сақлашдаги катта ижодий ютуғи деб ҳисобласа бўлади.

Тасвирланаётган тарихий давр, ўтмиш шароит руҳини персонажлар нутқи, улар орасидаги диалог ва суҳбат орқали аниқ – равшан бериш ҳоллари романда анчагина.

Романдаги тарихий калоритни фақат персонажлар тилидагина эмас, балки муаллиф тилида ҳам юзага келтириш мумкин эканлигини романда ҳам яққол кўриш мумкин. Ёзувчи ўз романида Ҳиротнинг «Боғи сафид»ида Музаффар Мирзо томонидан Бобур шарафига берилган зиёфатни шундай тасвирлайди:

«Боғи Сафидда Музаффар Мирзо Бобур шарафига катта зиёфат берди. Ҳиротнинг энг зўр пазандалари тайёрлаган ғизол кабоблари, иштаҳа очувчи нордон очарлар, Моҳича номи билан машҳур бўлган ўта нозик хуштаъм суюқ ошлар Музаффар Мирзо меҳмони билан ўтирган тиллакори кўшкнинг юқориги қаватига кетма-кет олиб чиқилмоқда эди. Созандалар пойгаҳроқда ўтириб, қонун ва уддо, гижжак ва найда этни жимирлатувчи куйлар чалишарди» (306).

¹ П.Қодиров. «Юлдузли тунлар. Бобур».- Тошкент: Ўзбекистон, 1999. Ишда романдан келтирилган мисоллар манбасида бундан кейин фақат қўлланган саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

Келтирилган парчадан кўриниб турибдики, муаллиф воқеанинг ўша давр шароитида ўтаётганини кўрсатиш учун ўша замонга хос овқат турларини, чолғу асбобларини, Хирот саройига хос «тиллакори кўшк»ларни тилга олади. Бу парча тарихий колоритнинг муаллиф тилига ҳам таъсир қилишини кўрсатиб туради. Муаллиф тилининг бу хусусияти ўз-ўзидан муаллиф услуби масаласига келиб боғланади.

Тарихий бадий асарлар, одатда, ўзига хос услубда ўша тарихий давр тақозо қилган тасвир воқеаларида ёзилади. «Бобур» романи ҳам бундан мустасно эмас. Романда бадий тўқима билан бир қаторда ёзувчи тарихий экскурслар, манбаларни, хусусан, «Бобурнома»дан олинган аниқ маълумотлар, тарихий шахсларнинг ижтимоий ва шахсий ҳаётига оид деталлар келтиради. Тарих билан бадий тўқиманинг шу тахлитда ёнма-ён келиши, шубҳасиз, муаллиф услубини маълум бир томондан белгилайди, бадий тўқима таркибида тарих сояси акс этиб туради. Роман муаллифининг тарих билан боғланганлиги унинг услубида аниқлик, фантазияга ортикча эрк бермаслик, романтик парвоздан чекиниш хусусиятларини келтириб чиқаради. «Бобур» каби бошидан охиригача тарихий воқеаларини объект қилиб олган тарихий-биографик роман услубида бу хусусиятлар бутун кучи ва тўлаллиги билан сақланади.

Адабиётшунос олим Ғулом Каримов тарихий романларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида гапирар экан, «Бобур» романини ҳам кўзда тутиб, шундай дейди: «Тарихий романларнинг яна бир муҳим фазилати шундаки, улар тарих илмини жуда муҳим бир нуқтада тўлдирдилар, бойитдилар. Тарихий роман тарих илми эмас, албатта. Лекин тарихий роман бадий асар сифатида ўтмишни конкрет шахслар орқали, жонли лавҳаларда, кишилар фаолиятида кўрсатиб беради. Тарихий романларда тарихда баён қилинадиган алоҳида воқеалар, эпизодлардан ташқари, кишиларнинг ҳаёти, уларнинг кечинмалари, кайфиятлари, психологик ҳолатлари ҳам гавдаланиб туради. Тарих илми кечмиш ҳаёт қонуниятларини бергани ҳолда, тарихий романлар бу қонуниятларни яққол кўрсатиб

турувчи жонли шахсларни, улар фаоллиятини гавдалантириб берадилар. Шу маънода тарихий романлар тарих илмига қараганда кенгроқ мазмунни аниқроқ ва конкретроқ формада ифода этадилар».¹

Тарихий романлар услубига хос ана шундай тарихийлик, фактлар аниқлиги, воқеалар тафсилотининг ишонарлиги, персонажлар итқининг индивидуаллиги, тилга олинган даврга хос бўлган тил воситаларидан унумли фойдаланиш, эскирган ва қўхна лексик бирликлар ҳамда грамматик шаклларни ҳозирги адабий тил нормалари билан синтез қилиш каби хусусиятлар роман тилининг лексик-семантик ва услубий асосини ташкил этади.

¹ Каримов Ғ. Прозамизда тарихий тематика // Шарқ юлдузи, 1979, 3-сон. 209-бет.

Иккинчи боб XIV- XVI АСРЛАР ЎЗБЕК ПОЭТИК АДАБИЙ ТИЛИ ҲАҚИДА

Шу давр адабий тилининг шаклланиш жараёни

Мовароуннаҳр худудида ўрта асрларда кенг амалда бўлган эски ўзбек адабиёти ва адабий тилининг энг юқори чўққига кўтарилган, барқ уриб гуллаб- яшнаган даври XV – XVI асрлар, яъни буюк ўзбек санъаткорлари Лутфий, Отойи, Саккокий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқалар ижодий фаолият кўрсатган давр ҳисобланади. Бу даврнинг бошланиши темурийлар даври бўлиб, шундан бошлаб эски ўзбек тилида жуда кўп миқдорда ёзма адабиёт, тарихий ва илмий асарлар яратилди.

XIV-XVI асрлар ўзбек поэтик адабий тили деганда «поэтик адабий тил» атамасининг ишлатишимизда асос бор. Адабий тилнинг шаклланиш ва тараққиётини даврлаштириганда, олимлар бу даврлар адабий тилини эски ўзбек поэтик адабий тили даври деб номлайдилар. Чунки Алишер Навоийдан сал аввал ўтган шоирларнинг асарлари, Олтин Ўрда циклига кирувчи асарлар XV аср охири ва XVI аср бошидаги классик эски ўзбек поэтик адабий тили оралиғидаги ўринни эгаллаган. Бу ва бундан кейинги даврларда яратилган асарларнинг деярли аксарияти поэтик асарлар ҳисобланади. Жумладан, Мавлоно Лутфийнинг ғазаллари, Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврўз» достони, Атоий ва Саккокий ғазаллари, Амирийнинг ғазаллари ва «Даҳнома»си, Мир Ҳайдарнинг «Махзан ул-асрор» достони, Камол Хўжандийнинг «Латофатнома»си, Хусайний девони, Мир Саид (Навоийнинг тоғаси), Муқимий, Убайдий, Омоний, Ғарибий (Хусайн Бойқаронинг ўғли Шоҳ Ғариб Мирзо), Гадоийларнинг назмий асарлари бу давр адабий тилини поэтик адабий тил дейишимизга асос бўлувчи манбалардир. Шунингдек, Алишер Навоийнинг «Хамса» ва «Хазойин ул-маоний»сига кирувчи назмий асарлар, Заҳириддин Муҳаммад Бобур поэтик асарлари ҳам шундай асарлардан.

Бундан кейин (XVI-XIX) яшаб ижод этган ижодкорлар Мажлисий, Пошшохожа, Турди, Хувайдо, Машраб, Нишотий, Фазлий, Гулханий, Махмур, Нодира, Увайсий, Мунис, Шавқий, Огаҳий, Мирий, Камол Хоразмий, Муқимий, Фурқат, Завқий, Феруз, Аваз Ўтарларнинг назмий асарлари классик эски ўзбек поэтик адабий тилнинг шу даврлар намунаси ва унинг ривожланишига катта ҳисса қўшган манбалардир.¹

Шу давр эски ўзбек поэтик адабий тили ўзига хос фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари, характерли поэтик белгилари билан алоҳида ажралиб турар эди. Бу давр адабий тили анча қайта ишланган, силлиқланган, бадий лексик-семантик тасвирий воситаларига бой, услубий жиҳатдан ранг-баранг тил эди. Мазкур адабий тилни маҳаллий зиёлилар (шоир, ёзувчи ва олимлар) «ўзбек тили» атамаси билан эмас, балки «чиғатой тили» атамаси билан ва, шунингдек, «турк тили», «туркий», «туркча» каби лексик атамалар билан тилга олган эдилар. Жумладан, Алишер Навоийда «чиғатой лафзи», Мирза Меҳди-хонда «луғати чиғатойи», Абдулғози Баҳодирхонда «чиғатой туркиси» деган адабий терминлар учрайди. «Чиғатой» адабий тилида Навоийдан сал илгари, XIV асрда ўтган шоирлар ёзишни бошлаб берган бўлсалар, Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби шоир ва бошқа олимлар уни янада ривожлантириб, юқори поғонага кўтардилар.

XIV-XVI асрлардаги эски ўзбек поэтик адабий тилини «чиға-той тили» деб аташ бежиз эмас эди. Бу ном Чингизхон (Тему-чин)нинг (1155-1227) иккинчи ўғли, мўғул хони Чиғатой номидан олинган эди. Чингизхон ўзи босиб олган жойларни, яъни империяни ўз ўғиллари Жўжи, Чиғатой, Ўқтой ва Тулуларга бўлиб берган эди. 1242 йилда вафот этган Чиғатойга Мовароуннаҳр, Етгисув, Кошғар ҳудудлари отасидан мерос бўлиб теккан эди. Бу ерлар **Чиғатой улуси** деб, шу улусда ва ундан сўнг шу ҳудуддаги темурийлар давлатида яшаган туркий аҳоли **«чиғатойлар»**, шу аҳоли тили **«чиғатой тили»**, шу тилда яратилган бадий асарлар **«чиғатой адабиёти»** ва шоирлари

¹ Бу ҳақда. қаранг: Ҳамдамов Ж. Ўзбек тили тарихи, 1 қисм. - Самарқанд: СамДУ нашри, 1999. 3-14-бетлар.

«чиғатой шоирлари» деб аталган эди. Бундай аташ анъанаси XVI асрдан кейин ҳам айрим олимларнинг асарларида XX аср бошларигача сақланиб қолди. Чиғатой улусини 1224-1370 йилларда, Темурийлар давлати ташкил топганга қадар идора этган сулола ҳам «чиғатойлар» деб юритилган. 146 йил давомида чиғатой улусида чингизийлардан 27 киши хонлик қилган бўлса, шулардан, биринчиси Чиғатой 1224 – 1242 йилларда 18 йил хонлик қилган эди.¹

«Чиғатой» деган атама ўзининг юқоридаги каби кенг маънолардан ташқари, яна тор маънода, яъни маълум бир қабила-нинг номи маъносида ҳам қўлланган. Буни биз Навоий ва Бобур асарларида учратамиз. Масалан, Навоий «Хазойин ул-маоний»-сининг «Фавоид ул-кибор» қисмида «Ки турк қавмлари Жўжидур, Инак, Чиғатой» дейдики, бунда чиғатой деб турк қавмлари ёки қабилаларидан бири кўзда тутилади. «Бобурнома»да Бобур чиғатойни турк ва ўзбекдан фарқ қилади. У ёзади: «Турк ва чиғатойдин ҳар гўша ва канорда кам қолиб эдилар, баъзи[лар] рағбат била, баъзи[лар] қарҳ била ўзбакка (Шайбонийхонга. – Т.Қ.) пайваста бўлдилар (кўшилдилар.-Т.Қ.)»². Атоий ҳам «ўзбек» сўзи билан бир қаторда «чиғатой» сўзини қўллайди:

Йиғиб Чин лашқари солса мўғулна кўзунг юзга,
Чиғатой бирла ўзбекни олур торожу яғмоси.³

Испания элчиси Клавихонинг гувоҳлик беришича, Чиғатой қабиласи Темурнинг гвардияси ва ҳарбий кишиларини ташкил қилган. Низомиддин Жомий, Мирхонд каби тарихчи олимлар ҳам чиғатой сўзини ана шу маънода қўллайдилар. Бундан ташқари, чиғатойлар «турклашган мўғуллар»дир деган фикр ҳам борки, буни В.Бартольд ҳам таъкидлайди.⁴

Абдулғози Баҳодирхон (XVII) «чиғатой тили» деб халқнинг оғзаки сўзлашув нутқидан узоқ бўлган адабий тилни

¹ Бу ҳақда яна қаранг: Ҳамдамов Ж. Кўрсатилган асар, 63-67-бетлар.

² З.М.Бобур. Бобурнома. - Тошкент: Юлдузча, 1989. 276-бет.

³ Атоий. Ташланган асарлар.- Тошкент: Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1968.-104-бет.

⁴ Қаранг: Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа // Туркмения, тўплам, 1-том - Москва, 10-бет.

тушунади. «Шажараи турк» асарининг кириш қисмида у ёзади: «Хамма уруғлар, оддий кишилар ҳам тушунсин деб мен бу тарихни турк тили билан ёздим. Турк тилида шундай ёздимки, уни, ҳатто, беш яшар ўғлон ҳам тушунади. Тушуниш осон бўлсин деб мен чигатой туркисидин, форсча ва арабчадин бир калима ҳам сўз кўшмадим».¹

«**Чигатой эли**», «**чигатой хили**» сингари халқнинг ҳудудий бўлинган қисми тушунчалари Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома»сида ҳам қайд этилади.²

Чигатой атамаси этник ном сифатида ХХ аср бошларига қадар ўзбек уруғлари номи сифатида ишлатилган. Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида ўша даврда яшаган ўзбеклар ва тожикларнинг бир қисми ўзларини **чигатойлар** деб атар эдилар. Ўзларини **чигатойлар** деб атовчилар Афғонистон шимолида ва Покистонда ҳам учрайди. Улар туркий ва форс – тожик тилларида сўзлашадилар. Ҳатто ҳозир ҳам ўзларини «**чағатой**», «**чағалтой**», «**чигатой**» уруғиданмиз деган кишилар учрайди. Самарқанд вилояти Каттакўрғон тумани Чигатой қишлоғи аҳолисининг бир қисми ўзларини шу уруғдан ҳисоблайди.

Чигатой деган атама, топонимик ном сифатида ҳам ишлатилган. Навоий вилоятининг Хатирчи туманида, Сурхондарёнинг Шеробод, Тошкент вилоятининг Тошкент, Хоразм вилоятининг Боғот, Шовот, Хива, Қашқадарёнинг Яккабоғ, Самарқанд вилоятининг Каттакўрғон туманларида **Чигатой** номи билан аталадиган қишлоқлар мавжуд. Тошкентда Чигатой қопқаси, Чигатой қабристони, Чигатой тепа, Чигатой-Қорақамиш номли жойлар бор.

Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиш лозимки, **чигатой тили**, **чигатой адабий тили** деган атамалар остида кўп олимлар, жумладан, Ҳ.Вамбери ўзининг «Чигатой тили грамматикаси»³ асарида XIII-XIX асрлардаги эски ўзбек тилини тушунган. В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, П.Э.Корш сингари туркшунос

¹ Абулғози Баходирхон. Шажараи турк. Н.Румянцев нашри - Қозон, 1825. 5 -бет; Шажараи турк. П.И.Демизон нашри - Санкт-Петербург, 1871. 5-бет.

² Қаранг: Муҳаммад Солих. Шайбонийнома - Тошкент: Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. 111, 198-бетлар.

³ Wamberi H. Cagataische Sprachstuditn, 1867, 1-2,4-5.

олимлар фақат XV-XVI асрлардаги эски ўзбек тилини тушунадилар.¹ В.В.Решетов «Эски ўзбек тилига, қолаверса, ўзбек халқига нисбатан «чиғатой тили» ёки «чиғатой эли» атамасини, ҳатто, шартли равишда ҳам қўллаш мумкин эмас»лигини айтади ва «чиғатой тили» атамасини олимлар ўйлаб топган эмаслар, балки, улар бу атамани илғаб, ушлаб олганлар, холос. Лекин шунга қарамай XII-XIX асрлар эски ўзбек тилига шу номни ёпиштириб қўйганлар»².

Чиғатой ҳукмронлиги даврида ёзилган айрим асарларда ҳам «чиғатой тили», «чиғатой эли» каби атамалар аслида «Чиғатой хонлиги худудида қўлланилган тил», «Чиғатой хонлигида яшовчи эл» деган маъноларда ишлатилган. Бошқача қилиб айтганда, Чиғатой хонлиги худудидаги туркий-ўзбек тилининг бошқа шевалардан, диалектлардан фарқлаш маъносида ҳам «чиғатой тили», «чиғатой туркчаси» атамалари қўлланилган.³

Биз ҳам шу- кейинги фикрга қўшилган ҳолда «чиғатой тили» деган атама билан ўрта аср шарқ олимлари ва, шунингдек, айрим рус олимлари асарларида тилга олинган эски ўзбек тили жамиятда бирданига, бир вақтнинг ўзида пайдо бўлган тил эмас, балки унинг ўз тарихий илдиэлари борлигини эътироф этамиз. Буни қуйида қисқа бўлса-да, кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Шу нарса равшанки, ҳар бир миллий тилнинг шаклланиши ва тараққиёти шу тилда гаплашувчи халқларнинг тарихи билан узвий боғлиқ. Тарихий жараённинг турлича кечиши ва ўзига хослиги ҳар бир қабила, халқ ва миллат тилининг шаклланиш андозасини белгилаб беради. Тил тараққиётининг жамият тараққиёти билан боғлиқлиги фақат тилнинг ташқи томонининг ёки амал қилиш доирасининг ўзгариши билангина боғланмайди. Жамиятда антоганистик синфларнинг пайдо бўлиши, саноат ва

¹ Қаранг: Радлов В.В. Ярлики Темур – Кутлуга. ЗВО, РАС, том. III, вып. 1-2, 1888; Мелиоранский П.М. Документ уйгурского письма Султана Омара Шайха. ЗВО, РАС, том XVI, вып. 1, 1904.

² Решетов В.В. Узбекский язык, часть I. Введение. Фонетика. - Ташкент: Учпедгиз, 1959. с. 16-17.

³ Санакулов У. Ўзбек халқининг ҳамда тилининг таркиб топиши ва номланиши - Самарканд: СамДПИ наشري, 1991. 30-бет

савдо-сотикнинг, ёзув ва адабиётнинг ривожланиши, ҳар бир жамият ҳаётидаги йирик силжишлар ва турли социал ўзгаришлар, техниканинг ва техника воситаларининг тараққиёти ва бошқалар тилнинг тобора такомиллашиб боришига таъсир қилади. Ҳар қайси тил эгаларининг ўзига хос тарихи шу тил миллий моҳиятини маълум даражада белгилаб берар экан, у ёки бу миллий тил тараққиётидаги ўзига хос ижтимоий хусусиятларини аниқ билиш учун шу тилда гаплашувчиларнинг асрлар оша давом этиб келган ижтимоий тарихидан хабардор бўлиш талаб қилинади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, эски ўзбек поэтик тили тараққиётининг XIV-XVI асрлар даврини ўз ичига олувчи «чиғатой адабий тили» шу давргача, яъни X-XIII асрларда амалда бўлган эски туркий адабий тил билан бевосита боғланади. Ўша даврда Ўрта Осиё турклари ижтимоий ҳаётида юз берган турли йирик ўзгаришлар, яъни ҳунармандчилик ва савдо-сотикнинг кенг авж олиши, кўчманчилардан бир қисмининг деҳқончилик қилишга ўтиши, социал қарама-қаршиликларнинг кескинлашуви ва бошқалар X асрнинг охирида марказлашган ҳокимиятни барпо қилиш эҳтиёжини келтириб чиқаради. Шу эҳтиёж ва зарурият тақозаси ўлароқ, қорахонийлар давлати юзага келди. Қорахонийлар Мовароуннаҳрни эгаллаб олган пайтдан бошлаб шарқий турклар хўжалик ва сиёсий ҳаётининг марказлари, қисман ғарбга томон силжиди. Шарқдаги Кошғар ва Боласўғундан ташқари, ғарбда Мовароуннаҳр марказлари ҳам муҳим роль ўйнай бошлади.

Ҳокимият қорахонийлар қўлига ўтгандан кейин мулк тизими ҳамма жойларда жорий қилинди, катта ва кичик ҳокимлар пайдо бўлди. «Илакхон» деган ижтимоий унвон билан юритилувчи бу ҳокимлар Кошғарнинг улуғ хонига – Тамғачхонга бўйсунар эдилар.

Йирик мулкдорларнинг пайдо бўлиши жамиятда илк феодал муносабатларнинг туғилишидан дарак берар эди. Янги-ча давлат бирлигининг юзага келиши ва унинг ҳудуд жиҳатидан бир қанча мулкларга бўлиниши муносабати билан уруғ – қаби-

лачилик анъаналари бузила бошлади, янгича ижтимоий тенденциялар ривожлана бошлади.

Шарқий Туркистон билан Мовароуннахр худудида ташкил топган маҳаллий давлат бирлашмаси таркибига қанақа қабилалар кирганлигини аниқ айтиш қийин. Шунга қарамай, X асрда яшаб ўтган муаллифлар берган жуғрофий маълумотларга ва бошқа тарихий манбаларга таяниб айтиш мумкинки, қорахонийлар давлати таркибига уйғур қабилалари, қорлуқ, арғу, тургаш, яғмо ва бошқа туркий қабилалар кирган. Бу этник гуруҳлар ўзларининг қabila ва уруғ номларини сақлаб қолиш билан бирга, яна «турк» деган умумий ном билан юритилар эди. Лекин «турк» деган номнинг маъноси, умуман, кенг маънодаги «турк» сўзининг маъносига нисбатан торроқ этник маънога эга эди. XI асрда яратилган дидактик асар – «Қутадғу билик»нинг муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб ўзини турк деб атайдди. XI асрда ўтган машҳур олим Маҳмуд Кошғарий ўз «Девону луғотит турк» асарида туркларни ўғуз ва қипчоқлардан ажратиб кўрсатади. Ниҳоят, улардан анча кейин, XVI асрда яшаган Захириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўзини турклардан деб ҳисоблайди, теурийлар давлатидаги ўтроқ аҳолини турклар деб атайдди ва буларни Мовароуннахрдаги турклашган эронизабон аҳолига, яъни сартларга ҳамда Сирдарёнинг куйи оқимларида кўчманчи бўлиб яшовчи ўзбекларга қарама-қарши қўядди. Тарихда чиғатойларни ўзбекларга қарама-қарши қўйиш ҳолатлари ҳам бор. Бундай ҳолат, шубҳасиз, ўтроқ ҳолда яшовчи туркларни кўчманчи ўзбеклардан фарқлаш заруриятдан келиб чиққан бўлса керак.

Қорахонийлар давлатида асосий мавқени қорлуқлар билан уйғурлар эгаллар эди. Араб тилида битилган ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, барча турк қабилалари орасида энг қудратли, энг кўп сонли ва энг нуфузли қабилалар қорлуқлар билан уйғурлар эди. Қорахонийларнинг ўзлари ҳам қорлуқлардан деган тахмин мавжуд. Қорахонийларнинг бошқа қабилалардан келиб чиққан бўлиши мумкин деган фараз уйғур ва қорлуқларнинг янги давлат бирлашмасида ўйнаган ролини ва аҳамиятини заррача бўлса ҳам пасайтира олмайди. Ҳар ҳолда, барча

Шарқий Туркистон туркларининг тарихи қорлуқлар ва уйғурларнинг тақдири билан узоқ вақт бөглиқ бўлган. Ҳоқонлик ичида турли қабилаларнинг ўзаро бирлашиш характери ва уларнинг марказларида асосий мавқега эга бўлган тил нормаларининг характери айни шу ҳолат билан белгиланади. Шунинг учун ҳам, уларнинг (қорлуқлар билан уйғурларнинг) тилларида умумийлик, муштарак тил нормалари кўзга ташланади. Бундай умумий лисоний хусусиятлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

а) фонетик жиҳатдан:

1) «ә» ёки «і» унлилари ўрнига ярим тор «э» унлисининг ишлатилиши;

2) илгаридан давом этиб келган «а»~«у» унлилар мослигининг сақланиши (масалан, алтун, хатун);

3) сўз охирида тор ва кенг унлилар билан ёнма- ён ҳолда ёки икки унли орасида тил орқа ундошининг сақланиши ва сўз негизининг исталган жойида «ң» (нг) товушининг келиши (масалан,

оту ң (<> отун), қараңғу (<> қораңғу), тираң (<> тиран);

4) кишилиқ ва кўрсатиш олмошларидаги «б» товушининг ассимилятив ўзгариши (масалан, бэн > мэн, бу[ни] > му [ни]);

5) «қ» товушининг сирғалувчи «х» товушига ўтмаслиги (ўғуз ва қипчоқлар тилида эса ўтади. Масалан, қайу (қандай), қоғон (хоқон), қанда (қаерда);

6) қатъий ўтган замон феълининг морфологик қисмида (қўшимчасида) тор унлиларнинг ишлатилиши (масалан, бардым, ўғузларда эса кенг унли: бардим);

7) бошқа унлилар билан ёнма-ён ҳолда «ғ» товушининг ишлатилиши (масалан, қысғач, қазған).

б) морфологик жиҳатдан:

1) «сатғучы», «тутғучы» типдаги сифатдош шаклларининг ишлатилиши (ўғузларда: сатгачы, тутгачы);

2) – ғу// – гў билан ясалувчи сифатдош шаклларининг ишлатилиши: барғу, кэлгў (ўғузларда: барасы, кэләси);

3) ҳозирги- келаси замон феълининг биринчи шахсда тўлик шаклда ишлатилиши: **кўлэрмэн, кэлирмэн** (ўғузларда қисқа шакл: **кўлэрэн, гэлирэн**);

4) ўтган замон сифатдошининг ҳам тўлиқ шаклда ишлатилиши: **барған, кэлээн** (ўғузларда қисқа шакл: **барған, гэлэн**);

5) жамловчи сонларнинг **ўчэгү, алтағу** тарзида алоҳида тузилишга эга бўлиши.

в) лексика соҳасида архаик унсурларнинг фаол ишлатилиши, туркий бўлмаган араб, форс-тожик, мўғул каби хорижий тиллардан ўзлаштирилган сўзларнинг ҳам амалда қўлланилиши.

Шубҳасиз. Қорахонийлар давлатида етакчи рол ўйнаган уйғурлар билан қорлуқларнинг тили бир хил эмас эди. Улар орасида юқорида намуна сифатида келтирилган умумий белгилар мавжуд бўлиши билан бирга уларнинг ҳар қайсисини бири-биридан ажратиб турадиган бир қанча фарқли жиҳатлар ҳам бор эди. Уларнинг ҳар қайсиси ўз диалектларига ҳам эга эди.

Жумладан, «ж»лашиш ҳодисаси, яъни сўз бошида «й» ўрнига «ж» товушининг ишлатилиши қорлуқларга тегишли маълум бир диалектнинг характерли хусусияти бўлса, «н» товуши ўрнига «й» товушининг ишлатилиши барча қорлуқларнинг тилига хос эди. Шу хусусияти билан қорлуқларнинг тили ўғуз ва уйғурларнинг тилидан фарқланган. Масалан, арғулар тилидаги **qon, qanda, aniq** (кўн, қанда, аниғ)шаклига эга бўлган сўзлар қорлуқлар тилида **qoy, qayda, ayig'** (қўй, қайда, айиғ) шаклида ишлатилади.

Ўрта Осиёдаги қорлуқ ва уйғурлардан ташқари, яна ўғузлар, қипчоқлар каби йирик қабилалар ҳам бор эди. Булар қорахонийлар давридаги чегарадош ерларда яшаганлар.

X-XII асрларда турклар тасарруфига ўтган Сўғд ва Хоразм аҳолисининг шарқий эронча тили билан туркий тил орасида яқин алоқалар вужудга келди. Натижада, бир қанча шарқий эронча сўзлар туркий тилга кириб ўзлашди. Масалан, **vala** (бола) сўзи туркий тилга сўғдий тилдан ўзлаштирилди. Бу сўз сўғдий тилига ўз навбатида санскрит тилидан олинган эди. Санскрит тилида **balas**.

Қадимги хоразмий тилидан туркий (ўзбек) тилининг хоразм диалектига **агна**, **уър** сўзлари ўзлаштирилди. «**Агна**» – дарёдан бевосита сув олувчи канал (санскрит тилида «**agnas**» – «оқувчи»); «**уар**» – арнадан айрилувчи ариқ, яъни кичикроқ «**агна**» (авесто тилида «**an**» – «сув»).

Сўғд ва Хоразм аҳолисининг турклашиш жараёни аста-секинлик билан юз берди, айниқса, шаҳар аҳолиси туркий тилни жуда секинлик билан қабул қилди. Шунга қарамай, Мовароуннаҳрда туркий тилда гаплашувчи халқнинг шаклланиши тез суръатлар билан давом этди. Ҳатто, Ўрта Осиё мўғуллар томонидан забт қилингандан кейин манғит, кўнгирот, қовчин, қатагон, кенагас, жерас, барқи каби мўғул қабилалари ҳам тез орада турклашиб, туркий тил шу тиллардан ўзлаштирилган қатор мўғулча сўзлар ҳисобига янада бойиб борди.

Шундай қилиб, X-XIII асрларда амалда бўлган эски туркий тил бир қанча туркий қабилалар тилларидан олинган лексик, фонетик, морфологик унсурларни ўзида мужассам қилган, шунингдек, туркий бўлмаган тилларнинг айрим хусусиятларини ўзлаштириб олган тил бўлиб, у эски ўзбек поэтик адабий тилининг шаклланиши, такомиллашуви ва янада тараққий этишида муҳим роль ўйнади.

Бу ўринда шунини ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, қоракхонийлар ҳоқонлигининг XI аср ўрталарида икки мустақил давлатга бўлиниб кетиши, яъни пойтахти аввал Боласўғун, кейин Кошғар бўлган Шарқий ва пойтахти аввал Ўзган, кейин Самарқанд бўлган Ғарбий давлатларнинг юзага келиши натижасида шарқий турклар уюшувининг иккита маркази пайдо бўлди. Аввал бошда юз берган шундай бўлиниш оқибатида келиб чиққан фарқларни мўғуллар истилоси янада чуқурлаштириб юборди. Унга оз муддат давомида нисбатан бирлашган, ягона Чигатой улуси XIII асрнинг охириги чорагидаёқ икки қисмга ажралиб кетди: Мовароуннаҳр ва Шарқий Туркистон билан Етгисув ҳудудларини ўз ичига қамраб олган Мўғулистон. Лекин, афсуски, XII-XIII асрлардаги Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон туркларини бир-биридан қатъий ажратиб турган тил хусусиятлари унчалик кўзга ташланмайди. Ана шундай хусу-

сиятларнинг бўлиши ҳам аслида мумкин эмас эди, чунки ўша ҳудудларда яшаган аҳоли ўз тили ва умумий маданиятида яқинликни анча вақт сақлаб қолди. Шунинг билан бирга, ҳеч шубҳа йўқки, ўзбек элати тилининг грамматик қурилиши ва асосий сўз захираси XIV- XV асрлардаёқ ҳозирги даврдагига яқин ҳолатга эришган эди.

Шундай ҳолатга эришув, албатта, ўз - ўзидан бўлган эмас. XV-XVI асрлардаги эски ўзбек поэтик адабий тилининг шаклланиши анча мураккаб характерга эга бўлиб, у даставвал илгаридан давом этиб келган адабий тил анъанаси билан, хусусан, биринчи марта, эски уйғур адабий тил анъанаси билан боғланиди.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиёда мўғуллар истилоси даврида эски уйғур тили сезиларли роль ўйнаган эди. Тахминан, XI асрда эски уйғур тили Шарқий Туркистондан Ғарбий Туркистонга ёйила бошлаган эди. Мўғуллар ҳужумидан сўнг Шарқий ва Ғарбий Туркистонда Чигатой улусининг ташкил топиши бу ерларда шарқий адабий тил, яъни уйғур адабий тили анъанасининг кенг тармоқ ёйишига сабаб бўлди. Эски уйғур тилига хос бўлган бир қанча лексик, фонетик ва морфологик хусусиятларни Носуруддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», шунингдек, Лутфий ва Навоий асарларида кўриш мумкин.

XIV асрда Ҳиротнинг ўзида «Бахтиёрнома» (1432), «Тазкираи авлиё» (1436), «Мерожнома» (1437) каби уйғур ёзувида ёзилган асарлар пайдо бўлди. Ҳатто, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» (XI аср) дидактик достони Ҳиротда эски уйғур ёзуви билан кўчирилди. 1432 йили Ҳиротда «Муҳаббатнома»ни ва Лутфий каби бир неча шоирларнинг шеърларини ўз ичига олган тўплам пайдо бўлдики, бу ҳам уйғур ёзувида эди. Темурнинг тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, Чигатой улусидаги ёзув уйғур ёзуви бўлиб, у анча кучли бўлган. Буни XVII аср тарихчиси Абулғози Баҳодирхон ҳам тасдиқлайди.

Темурийлар идораларида баъзи ҳужжатлар уйғур ёзуви билан битилгани маълум. Масалан, Умаршайх мирзо томонидан

1469 йилда марғилонлик Мирсаид деган кишига берилган ёрлик ҳам уйғур ёзувида эди.¹

Юқорида келтирилган фактлар эски уйғур тили ва ёзувининг таъсири XV асрга қадар Ўрта Осиёда анча кучли бўлганлигидан, бу таъсир ўзбек адабиёти ва адабий тилида ҳам сезиларли даражада бўлганлигидан гувоҳлик беради.

XV-XVI аср ўзбек адабий тилининг илгаридан давом этиб келган эски уйғур адабий тили анъанасига муносабати қандай эди? деган саволга акад. В. В. Радлов жавоб бериб айтадики, чигатой тили деб аталган тил уйғур тили негизида тараққий қилган, у жонли халқ тили билан боғланмаган эди. Жумладан, у ўзининг бир мақоласида ёзади: «Шарқий Турк ёки Чигатой тили Султон Бобур ва унинг тадқиқотчиси Ҳерман Вамбери айтганидек, Ўрта Осиё тили эмас. Бу тил худди усмонли турк адабий тилига ўхшаш тарихий шароитлар натижасида келиб чиққан сунъий адабий тилдир. Бу тил ҳозир турли шеваларда гаплашувчи туркий халқларда адабий тил сифатида хизмат қилиб келяпти. Бу тилнинг негизида уйғурларга мусулмон бирлашмаси таъсир қилмасдан аввал ташкил топган уйғур тили ётган».²

В. В. Радловнинг айтишича, эски уйғур тилида сўзлашувчилар камайиб кетгандан кейин адабий тилда кескин бурилиш юз берди. Эски уйғур тили ўрнига чигатой тили келиб чиқди. Ўрта Осиё шеваларининг грамматик шакл ва сўзлари уйғур тилининг сўз ва грамматик шакллари сикиб чиқарди. Янги тилда уйғур тилининг баъзи элементларигина сақланиб қолди.³

Ҳақиқатан ҳам, Шарқий ва Ғарбий Туркистонда чигатой улуси пайдо бўлиши муносабати билан уйғур тили анъанасининг сақланиб қолишига шароит яратилган бўлса-да, кейинча Темурийлар давлатида бу тил ва унинг анъанаси чекланган эди. Бу даврда уйғур тилида биронта ҳам йирик бадиий асар яратилмади. Уйғур тили фақат диний адабиётлар ва мўғулларнинг Ўрта Осиёдаги идора ишлари орқалигина бир қадар ёйилди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 82-83-бетлар.

² Радлов В.В. Ярлык Тохтамышы и Темура Кутлуга // Записки Восточного отделения РГО - Санкт-Петербург, 1889. с. 2.

³ Қаранг: Радлов В.В. Юқорида кўрсатилган асар, 31-бет.

Муҳими шундаки, XV-XVI аср-ларда яшаб, ижод этган ўзбек шоир ва адиблари адабий тил соҳасида ҳукм суриб келган эски уйғур адабий тили анъанасидан узоқлашишга, шу тилнинг лексик ва морфологик унсурларидан фойдаланмасликка ҳаракат қилдилар. Шунга қарамай, эски уйғур адабий тилига хос бўлган айрим унсурлар, барибир, XV-XVI асрлар ўзбек шоирлари, жумладан, Алишер Навоий асарлари тилида сақланиб қолди. Шулар жумласига қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Морфологик жиҳатдан:

1) -g'u / -gu қўшимчаси билан ясалган **bag'u** (борила-диган), **kelgü** (келинадиган) шаклларидаги сифатдош;

2) -u / -ü қўшимчаси билан ясалган равишдош: **alu** (ола), **kelü** (кела);

3) -inçh / - inçh қўшимчаси билан ясалган тартиб сон шакли: **altinçh** (олтинчи), **beşinçh** (бешинчи)

Булардан ташқари, шу давр ўзбек шоирлари асарлари тилида учрайдиган **qamug'** (ҳамма, барча), **arig'** (соф, тоза), **asig'** (фойда), **og'an** (тангри, худо), **üküşh** (хўп), **öksuk** (етиш-мовчилик), **qayu** (қандай, қайси), **bitik** (хат, китоб) каби лексик бирликлар ҳам аслида эски уйғур адабий тилига хос эди.

Энди масаланинг яна бир томонига эътиборни жалб қилиш жоиз. Гап шундаки, XV-XVI асрларда ва ундан сал аввалроқ амалда бўлган «чиғатой» (эски ўзбек) адабий тили эски уйғур адабий тили анъанасидан ташқари, ғарбий туркий (ўғузча) адабий тил анаъанаси таъсирида ҳам маълум даражада бўлган эди. Бу таъсирни биз ўша даврда яшаб ижод этган шоирларнинг асарлари тилида учрайдиган ўғузча лексик ва морфологик элементлар мисолида кўрамиз.

Дарҳақиқат, В. В. Радлов, А. К. Боровков каби тадқиқотчиларнинг ишончли далиллар асосида айтган фикрларига қараганда, туркий тилларнинг ўғуз гуруҳига кирувчи усмонли турк, озарбайжон, туркман каби тилларнинг Ўрта Осиё туркий тилига (эски ўзбек тилига) таъсири сезиларли даражада бўлган эди. Бундай таъсир, ҳатто, фольклор асарлари тилида ҳам мавжуд эди. Ўзбек адабий тили ва халқ оғзаки ижоди асарлари тилига ғарбий туркий унсурларни тарқатган аҳоли тарихан Сирдарё-

нинг юқори оқимларида ва Хоразмда истиқомат қилар эди. Эски ўзбек тилида ғарбий туркий унсурларнинг мустаҳкам-ланиб қолишида Хоразмда амалда бўлган «хоразмча адабий тил» ҳам муҳим роль ўйнаган эди. Бунинг исботи сифатида XIV асрда ўтган баъзи шоирларнинг, жумладан, Саид Аҳмад Мироншоҳнинг ўз «Таашшукнома»сини ёзишда Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си тилига эргашганлигини кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя қилса керак.

Ғарбий адабий тил анаъанасининг таъсирини биз қисман XV-XVI асрларда ижод қилган шоир ва адибларнинг, шу жумладан, Алишер Навоийнинг асарлари тилида ҳам учратамиз. Айтиш керакки, Алишер Навоий эски уйғур адабий тили анъанасидан воз кечгани сингари, ғарбий адабий тил анъанасидан ҳам узоқлашишга ҳаракат қилган. Аммо у ўша таъсирлардан бутунлай қутила олмади.

Бу ҳолни биз шоир асарлари тилида учрайдиган айрим ўғузча лексик ва морфологик унсурлар мисолида кўришимиз мумкин.

Жумладан, **мофологик жиҳатдан:**

1) **-mīsh// -mish** кўшимчаси билан ясалувчи **tapmīsham** (топганман), **almīsham** (бўлганман) шаклидаги ўтган замон феъли;

2) яна ўша кўшимча билан ясалувчи **barmīsh** (борган), **kelmish**

(келган) шаклидаги ўтган замон сифатдоши;

3) **baruram** (бораман), **əpəgətm** (ўпарам) шаклидаги ҳозирги - келаси замон феъли;

4) **aytmam** (айтмайман) шаклидаги ҳозирги-келаси замон феъ-лининг бўлишсиз кўриниши;

5) I шахс бирликдаги эгалик кўшимчасини олган сўзларга жўналиш келишиги кўшимчасининг **-а/-э** шаклида кўшилиши: **bag'rīma** (бағримга), **koŋlūtə** (кўнглимга);

6) **almamag'** (олмаслик), **urmamag'** (урмаслик) шаклидаги инфинитивнинг бўлишсиз кўриниши ва ҳоказо.

Лексик жиҳатдан **almaq** (бўлмоқ), **oyla** (ундай), **boyla** (бундай), **ev** (уй), **üymək** (ухламоқ), **eskilmək** (эскирмоқ), **dəgin / təkın** -гача) каби сўзлар.

Агар масалага теранроқ ёндашилса, XV- XVI асрлардаги эски ўзбек поэтик адабий тилининг хусусиятлари бир хил эмас эди. XV асрнинг биринчи ярмида ижод қилган Лутфий, Атоий, Саккокий назмий асарларининг тили XVI аср бошларида ижод қилган Навоий ва Бобур асарлари тилидан маълум даражада фарқ қилади. Шунинг учун «чиғатой» (эски ўзбек) адабий тилининг шу икки босқичдаги ҳолатини айрича олиб қараш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Алишер Навоий яқин ўтмишдошлари тилининг айрим хусусиятлари

Алишер Навойдан биров илгари ўтган Ўрта Осиё шоирлари асарларининг тили ўзига хос хусусиятлари билан маълум даражада ажралиб туради, чунки бу тил бир томондан қорахонийлар давридаги мумтоз уйғур тилининг айрим хусусиятларини, иккинчи томондан, XIII-XIV асрдаги Олтин Ўрда- Хоразм адабиётининг ўғузча-кипчоқча тил унсурларини ўзида мужассамлаган эди.

Навоий ва Бобурнинг тили Лутфий, Атоий, Саккокийдек машҳур шоирлар тили анъанаси билан кўп жиҳатдан боғлиқ эди. Алишер Навоий «Мажолис ун- нафоис» асарида уларни ўз даврининг ўткир қобилият соҳиблари, Ҳирот ва Самарқанддаги илм аҳли орасида машҳур бўлган шоирлар сифатида тилга олади (Лутфий Ҳиротда, Атоий Балхда, Саккокий Самарқандда яшаган эдилар).

Шу ва уларга замондош бўлган бошқа шоирлар асарларининг тили XIV аср биринчи ярмидаги туркий адабий тилнинг типик хусусиятларини ўзида акс эттирар эди, шунинг билан бирга унда Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшовчи турли элат ва қабилалар диалектларига хос бўлган баъзи унсурлар ҳам кўзга ташаланади.

Ўша даврда ижод қилган шоирларнинг тилини олимлар турли номлар билан атайдилар, жумладан, туркшуносларнинг

кекса авлодига мансуб бўлган В. В. Радлов, Н. И. Ильминский, П. М. Мелиоранский, К.Брокельман ва бошқа олимлар собиқ чигатой улусида XIV- XVI асрларда яратилган мумтоз адабиёт тилини «чигатой тили» деб юритадилар. Собиқ совет даври туркшунослари эса Темурийлар даври ёзма адабий тилини аввалгидек, «чигатой тили» дейишдан ташқари, яна «эски ўзбек тили» атамаси билан номлайдилар. Шу атама ўзбек адабиёт-шунослиги ва тилшунослигида ҳам мустаҳкам ўрнашиб қолди.

А.М. Шчербак «чигатой тили» ва «эски ўзбек тили» деган икки хил атамани бир-биридан фарқлаш лозимлигини таъкидлайди. Унинг тавсиясига кўра, жонли халқ тилини «эски ўзбек тили» атамаси билан, эски ўзбек тилининг адабий шаклини эса «чигатой тили» атамаси билан номлаш маъқул.¹ А. Н. Самойлович эса Ўрта Осиёдаги ёзма адабий тилни «Ислом даври Ўрта Осиё – турк адабий тили» деб номлашни афзал деб билади². Бу фикрни В. Д.Артмошина қувватлаб, Лутфий, Атоий, Саккокий ва уларга замондош бўлган шоирлар тилини «Темурийлар даври Ўрта Осиё турк адабий тили» ёки «XV аср биринчи ярмидаги Ўрта Осиё туркиси» деб номлайди³. Олимлар томонидан бу давр тили қандай номлар билан аталишидан қатъий назар, Навоийгача, хусусан, XIV асрда ва XV асрнинг биринчи ярмида ўтган шоирларнинг, аниқроғи, улар яратган асарларнинг тили хилма-хил, аралаш характерга эга эди. Агар Алининг «Қисса Юсуф», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Кутбнинг «Хисраву Ширин», Сайфи Саройининг «Гулистони бит-турки» номли Олтин Ўрда циклига кирувчи асарлари тилида ўғуз-кипчок унсурлари асосий ўринни эгалласа, шулардан аввалроқ яратилган «Ҳибатул- ҳақойиқ», «Қиссаси Рабғузий», Ўрта Осиё «Таф-сир»и, «Тазкираи авлиё», «Меърожнома» каби асарлар тилида эски уйғурча, қорлуқча унсурлар кўпчиликини ташкил этади. Аҳмад Ясавий ҳикматлари, «Ўзбекнома» ва «Ўғузнома»нинг

¹ Шчербак А.М. Сказание об Огузе, АКД.- Москва, 1951. с.14.

² Қаранг: Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатского-турецкого языка // Мир Али Шер.-Ленинград, 1928. с. 1-3.

³ Қаранг: Артмошина В.А. Условия формирования и некоторые особенности языка среднеазиатских поэтов- предшественников Алишера Навои // Тюркско-монгольское языкознания и фольклористика - Москва, 1960. с. 8.

тили эса халқ оғзаки нутқининг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради.

XV асрнинг биринчи ярмида ижод қилган Лутфий, Атоий, Саккокий назмий асарларининг тили, бир томондан, Мовароуннахр, Хуросон ва Шарқий Туркистон аҳолисининг жонли нутқи хусусиятларини, иккинчи томондан, илгаридан давом этиб келган эски уйғур адабий тилининг кенг тарқалган белгиларини ўзида акс эттиради. Бунда Олтин Ўрда ва Кичик Осиёда XIII-XIV асрларда яратилган адабий асарлар тилининг ҳам таъсири борлигини эсдан чиқармаслигимиз керак.

Бу ўринда яна шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, Алишер Навоидан сал аввал ўтган Ўрта Осиё шоирларининг тилига форс тилининг таъсири ҳам сезиларли даражада эди. Бунинг сабаби, аввало, сомонийлар давридан кучайиб кетган форс-тожик адабиёти ва адабий тилининг таъсири бўлса, иккинчидан, Ҳирот ва Самарқанддек йирик маданий- адабий марказларда форс-тожик поэзиясига, хусусан, унинг мумтоз вакиллари бўлган Фирдавсий, Рудакий, Умар Хайём, Саъдий, Ҳофиз ижодига, уларга эргашиш, тақлид қилишга қизиқишнинг кучайиб кетганлигидир.

Дарҳақиқат, ўша даврда Ҳирот ва Самарқанд адабий муҳи-тида «форси» гуллаб – яшнаган адабий тил эди. Туркий тилдаги адабиёт эса форс адабий анъанасига эргашиб, жимжимадорлик, нозиклик, сунъийлик либосига ўралишга ҳаракат қилар эди. Бунинг биз туркий шеърларда форсча ва арабча сўзларнинг тобора кўпайиб борганлигида, улардаги туркий сўзларнинг кўпчилиги кўмакчилар ва ёрдамчи феъллардан иборат бўлиб қолганлигида, қолаверса, назмий асарларнинг асосий қисми арабча-форсчада ёзилганлигида кўрамиз.

Юқорида баён қилинган фикрнинг исботи сифатида Лутфий, Атоий, Саккокий асарлари тилининг лексикасини таҳлил қилиб кўрамиз. Таҳлилни ушбу шоирлар тилида ишлатилган арабча – форсча ва туркий сўзлар нисбати фойиз ҳисобида қандай эканлигини билишдан бошлаймиз.

В. Д. Артомошина томонидан қилинган лексик ҳисоб – китобларга кўра¹, XV асрнинг биринчи ярмида ижод қилган шоирлар тилида арабча – форсча ва туркий сўзлар нисбати фойиз ҳисобида қуйидагича экан :

Муаллифлар	Умумий ҳисоб		Такрорланиш ҳисобга олмаган ҳолдаги ҳисоби	
	арабча, форсча сўзлар	туркий сўзлар	арабча форсча сўзлар	туркий сўзлар
Лутфий	42-48	52-58	39-51	49-61
Атоий	57	43	63-69	31-37
Саккокий	50-57	43-50	58	42

Юқоридаги ҳисоб-китоблардан маълумки, туркий сўзлар Лутфийда бошқаларига нисбатан кўпроқ улушни ташкил қилади, Атоий ва Саккокийларда эса бу улуш қарийб тенг.

Учала шоир тилида арабча ва форсча сўзлар салмоқли ўринни эгаллайди. Бу, бизнингча, ўз-ўзидан маълум. Негаки, арабизм ва форсизмлар ёрдамида жимжимадорликка, серҳашамликка, бежамалик, муаммодорликка эришишга ҳаракат қилиш балоғат ва фасоҳат белгиси бўлиб қолган даврдаги адабий тил шуни тақозо қилар эди.

Форсча ўзлашмаларнинг кўпчилиги, асосан, назмий лексикага тўғри келади. Гўзал маҳбубаларнинг ажойиб сифатларини самимийлик билан куйлашда кўплаб синонимлардан фойдаланиш бу шоирлар ижодига хос хусусият деб ҳисобласа бўлади. Шундай синонимлардан намуна сифатида **dilrabā**, **dilbar**, **gulruх**, **yār**, **xob** (**xobro**), **pari**, **dilstān**, **shasuvār** каби сўзларни кўрсатиш мумкин.

Гўзалларни макташда шоирлар, кўпинча, форсча сўзларга мурожаат қилар экан, улар баъзан шундай сўзларнинг туркий тилдаги параллелларидан ҳам фойдаланадилар. Ана шундай синонимик дублетлардан **abru** – кош, **rūх** – юз, **lab** – дудоқ ва эрин кабилар шоирлар тилида кўп учрайди.

¹ Артомошина В.А. Кўрсатилган асар, 17-бет

Шоирлар томонидан ишлатилган арабча сўзлар семантик жиҳатдан ҳар хил. Уларнинг кўпи ислом дини билан боғлиқ предмет ва тушунчаларни ифодалайди, гўзалларни тавсифлашда қўлланиладиган форсча эпитетларни тўлдиради, мавҳум тушунчаларни ифодалашга хизмат қилади.

Лутфий, Атоий, Саккокий асарлари тилида арабча ва форсча сўзларнинг қайдаражада (кўп ёки оз) ишлатилиши у ёки бу асарнинг дoston, ғазал, қасида, туюқ каби адабий жанрларнинг қайси бирида ёзилганлигига ҳам боғлиқ. Масалан, қасида жанрида ёзилган асар тили тантанавор, дабдабали, сўзларга пардоз бериш хусусиятига эга бўлади. Бунга, кўпинча, арабча сўзлар ва сўз бирикмаларидан унумли фойдаланиш йўли билан эришилади. Масалан, Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврўз» достонининг Муҳаммад алайҳуссаломга «Мадҳ» қисмида ишлатилган сўзларнинг 30 фойизини туркий сўзлар ташкил қилса, 70 фойизини арабча сўзлар ташкил қилади. «Мадҳ»даги туркий сўзлар «ул» деган кўрсатиш олмоши ва кўмакчи феъллардан, от туркумига кирувчи тўрттагина сўз-дан (*qash, kez, moz, iz* сўзларидан) иборат.

Худди шундай ҳолни биз Саккокий девонидаги Улуғбек ва Халил Султонларга бағишлаб ёзилган қасидаларда ҳам кўрамыз.

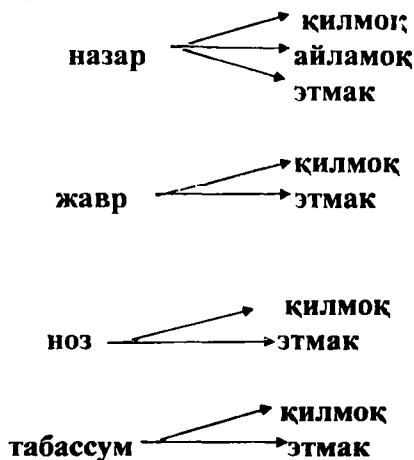
Лутфий, Атоий, Саккокий ва уларнинг замондошлари асарлари тилида ишлатилган лексиканинг туркий тилга тегишли қатламини, аввало, феъллар ташкил қилади, чунки феъл туркумига кирувчи сўзлар одатда бир тилдан иккинчи тилга камдан – кам ҳолларда ўтиши мумкин.

Лутфий, Атоий, Саккокийлар томонидан ишлатилган содда феъллар семантик жиҳатдан аниқ, бўлиб, уларнинг қарийиб ҳаммаси ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор. Бундай содда феъллар тилда кўп ва тез-тез ишлатиладиган сўзлар бўлиб, уларнинг аксарияти ҳаракат, нутқ, кўриш, ҳис этиш феъллари эканлиги билан харак-терланади.

Кўшма феъллар эса сал бошқачароқ. Аналитик типга кирувчи таркибли бундай феълларнинг биринчи компоненти кўпроқ арабча ва форсча сўзлардан, қисман туркий сўзлардан, ёрдамчи (иккинчи) компоненти эса ҳар доим туркий кўмакчи

фееьллардан ташкил толган. Шоирларимиз кўмакчи фееьллардан айримларига, хусусан айламоқ, этмоқ, қилмоқ, бўлмоқ, ўлмоқ, сурмақ сўзларига кўпроқ муурожаат қилганлар.

Баъзан шоирлар биринчи компоненти бир хил арабча ёки форсча бўлган кўшма фееьлнинг иккинчи компоненти сифатида бошқа-бошқа, лекин ўша маънодаги кўмакчи фееьллардан фойдаланадилар. Масалан, Лутфийда:



Худди шундай ҳолат Атоийда ҳам, Саккокийда ҳам бор. Учала шоир тилининг лексикасида алоҳида бир қатламни архаик сўзлар ташкил этади. Уларга, асосан, Урхун-Енисей, эски уйғур ёзма ёдгорликларининг тилига хос бўлган ва XIV-XV асрларга келиб эскирган, ишлатилиш доираси анча торайиб қолган сўзларни кўрса-тиш мумкин: **ajun** // **ажун** (дунё), **ilik**(кўл), **тапуғ** // **tapug'** (хизмат), **tapuyug'chi** // **tabug'chi** (хизматкор), **qatuiq** // **qatug'** (хамма, барча), **qobmoq** // **qoromoq** (ўрнидан турмоқ), **qoragmaq** (тургизмоқ, Фақат Лутфийда), **qolmaq** (сўрамоқ, илтимос қилмоқ), **yazuqsıyız** (гуноҳсиз, бегуноҳ), **yazı** (дала), **yıg'i** (йиғи), **üküch** (кўп), **idi** (хўжайин, эга, худо), **iglig** (бемор, касалманд), **edgü** (яхши), **bitimäk** (ёзмок), **tamuiq** (дўзах), **tura** (қонун, урф – одат, қоида), **pag'u** (чечук, қандай), **yavuchmaq** (яқинлашмоқ), **yavutmqq** (яқинга йўлатмоқ) ва бошқалар.

Шоирларимиз тилида яна шунақа сўзлар истеъмолда бўлганки, бундай сўзлар ҳам эски уйғур ва эски туркий тил ёзма ёдгорликларига хос бўлса-да, улар XIV-XV асрлар эски ўзбек адабий тили учун архаик (эскирган) сўз ҳисобланмайди, чунки ўшандай сўзлар бизнинг шоирларимиз тилида ҳам фаол ишлатилади. Шундай сўз-лардан намуна сифатида **asru** (кўп), **eṅ** (юз, бет), **meṅ**, (хол), **azmaq** (йўлдан озмоқ, адашмоқ), **yazg'ur** (йўлдан оздир, адаштир), **enəgə** (энага), **kəgk** (чирой, гўзаллик) каби лексик birlikларни келтириш мумкин.

Лутфий, Атоий, Саккокий асарлари тилининг лексикасини таҳлил қилар эканмиз, яна бир жиҳатга ҳам эътиборни қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз. Гап шундаки, ўша давр шоирлари тилида истеъмолда бўлган лексик birlikларнинг айримлари туркий тилларнинг айрим гуруҳларига, айтайлик, ўғуз ва қипчоқ гуруҳларига тегишли эканлиги билан характерланади. Жумладан, шоирларимиз тилида учрайдиган **əl** (қўл), **dudaq** (лаб), **delu** (телба), **ittürmək** (йўқотмоқ), **süchük** (ширин, чучук), **uyumaq // uyulaq** (ухламоқ) каби сўзлар туркий тилларнинг жануби- ғарбий, яъни ўғуз гуруҳига мансуб усмонли турк, озарбайжон каби тилларга хос лексик birlikлар бўлса, **üsrük** (маст), **иумәнмәк** (тортинмоқ, уялмоқ), **bosag'a** (бўсаға, остона), **telbə** (телба), **erin** (лаб), **kəzgü** (ойна), **chiroy** (чирой, чехра, бет), **yirəv** (жиров, шоир, бахши) каби сўзлар қипчоқ тилларига хосдир.

Баъзан сўзларнинг қайси тил ёки диалектга (лаҳжага) мансуб эканлигини аниқлаш қийин, чунки улар ўғуз тилларида ҳам, қипчоқ тилларида ҳам баровар ишлатилаверади. Масалан: **uyat** (уят), **eski** (эски), **tuzaq** (тузак), **qoldash** (ўрток, дўст, ёрдамчи), **arī** (соф, тоза).

Айниқса, Лутфий асарлари тилида ўғузча ва қипчоқча айрим феъл шакллари параллел ишлатилганлигини кўрамиз: **olmaq** ва **bolmaq**, **uyunamaq** ва **uyg'anmaq**, **oturmaq** ва **olturmaq** каби.

Шундай қилиб, Лутфий, Атоий, Саккокий асарларида биз анча тараққий қилган ва бой лексик назмий адабий тилни кўрамиз. Бу адабий тилнинг қорахонийлар даври мумтоз уйғур

адабий тили билан ва XIII-XIV асрларда Ўрда атрофларида амалда бўлган туркий адабий тилнинг ўғуз-кипчоқ кўриниши билан маълум даражада алоқаси бўлган. Мазкур поэтик адабий тил таракқиётининг юқори чўққиси эса Алишер Навоий ва Бобур асарлари тилида кўринади.

Алишер Навоий ва Бобур даври ўзбек поэтик адабий тилининг айрим характерли хусусиятлари

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи ярмидаги «чиғатой» (эски ўзбек) адабий тили XIV ва XV аср биринчи ярмидаги адабий тилнинг янада тараққий этган, такомиллашган, гуллаб- яшнаган ва бойиган босқичи ҳисобланади.

Туркий адабий тилнинг «чиғатой» даври кўпдан буён туркшунос олимларни қизиқтириб келади. Бу давр адабий тилининг фонетик, лексик, грамматик хусусиятлари тўғрисида олимларимиз томонидан кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилди.¹

Шу тадқиқотлардан маълум бўлишича, ўша давр адабий тили ҳар хил номлар билан тилга олинади. Агар шу тилда ижод қилганлар уни «турки» тили деб атасалар, туркшуносликка оид эски илмий асарларда «чиғатой» тили, янгиларида эса «эски ўзбек» тили деб юритилади.

Мазкур адабий тилни туркшуносликнинг кекса авлодига мансуб бўлган айрим олимлар сунъий адабий «қойнэ» (умумий тил) деб талқин қилган эдилар. Уларнинг таъкидлашича, «чиғатой» тили, бир томондан, ўзбек ва уйғур тиллари каби шарқий гуруҳ тилларининг, иккинчи томондан, турк, озарбайжон, туркман каби ўғуз, яъни жануби-ғарбий гуруҳ тилларининг хусуси-

¹ Благова Г.Ф. XV – XVI асрлар эски ўзбек адабий тилидаги кўмакчилар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1963, 3-сон; Благова Г.Ф. О характере так называемого «Чигатайского» языка конца XV века // Тюркско- монгольское языкознание и фольклористика - Москва, 1960; Алиев А., Содиков К. Ўзбек адабий тили тарихидан - Тошкент: Ўқитувчи, 1994 ; Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек тилининг диалектал асослари// Навоий ва адабий таъсир масаллари - Тошкент, 1968. 238-257-бетлар; Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари - Тошкент: Фан, 1984; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси.- Тошкент: Фан, 1983 ; Боровков А.К. Алишер Навоий как основоположник узбекского литературного языка // Алишер Навои - Москва -Ленинград, 1946. с 92-129; Дониёров Х. Алишер Навоий – ўзбек адабий тилининг асосчиси.- Самарқанд: СамДУ нашри, 1965; Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили - Тошкент: Фан, 1971, Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка - Москва-Ленинград,1962 ва бошқалар

ятларини ўзида акс эттиради. Бу тил XX аср бошларига қадар туркийзабон кўп элатларнинг зиёли ва илмли вакиллари учун адабий тил сифатида хизмат қилиб келган.

«Чиғатой» (эски ўзбек) тилида ижод қилган Навоий, Бобур ва уларнинг замондошлари асарлари тилининг характерли хусусиятлари ҳақиқатан ҳам ўзига хос. Аввало шунини айтиш керакки, Лутфий, Атоий, Саккокий асарлари тилига хос бўлган (ушбу бобнинг аввалги қисмида таҳлил қилинган) белгилар Навоий, Бобур асарлари тилида ҳам кўзга ташланади. Агар хорижий (араб ва форс) тиллар лексик бирликларидан кўп ва унумли фойдаланиш, қипчоқча ҳамда маҳаллий шеваларга хос унсурлардан самарали озикланиш у ижодкорларнинг ҳам, бу ижодкорларнинг ҳам адабий фаолиятида қарийб бир хил бўлса, Навоий ва Бобур асарларининг тилида эски уйғур ва ўғуз тилларига хос унсурлар уларнинг ўтмишдошлари асарлари тилидагига нисбатан анча камчиликни ташкил қилади.

Биз бу ўринда Навоий ва Бобур асарлари тилининг умумий морфологик хусусиятлари тўғрисида фикр юритишни лозим топамиз. Негаки, шу икки буюк шоир асарларининг тили ўша давр «чиғатой» (эски ўзбек) адабий тилининг морфологик жиҳатдан характерини тўла белгилаб бериши мумкин.

Навоий билан Бобур асарларининг тили учун, услубдаги фарқлардан қатъий назар, бир хил ўзига хос морфологик ҳодисалар характерли деса бўлади. Навоийнинг насрий асарлари тили ўзининг грамматик хусусиятлари нуқтаи назаридан «Бобурнома» тилига, назмий асарларининг тили эса Бобур «Девон»и ва «Мубаййин» асари тилига яқин туради.

Гарчи, Бобур Фарғона вилоятида, Навоий Ҳиротда туғилган бўлса-да, уларнинг тили бир-бирига жуда ўхшаш. Буни Бобурнинг қуйидаги сўзларидан ҳам билиш мумкин: «[Андижон] эли турктур. Шаҳар ва бозорасида турки билмас киши йўктур. Элининг лафзи қалам била росттур. Ани учунким, Мир Али Шер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким, Ҳирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур».¹

¹ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. - Тошкент: Юлдузча, 1989. 60-бет.

Бобурнинг шу гапларидан келиб чиқиб, Бобур ва Навоий асарларининг тили XV аср охиридаги ўзбек адабий тилининг турли услубларига мансуб бўлганлиги билан характерланади.

Бобур ва Навоий асарларининг тили формал грамматик белгилари билан, хусусан феълларнинг тусланиши, отларнинг турланиши, сифатдош шаклларининг ишлатилиши билан ҳозирги туркий тиллардан бири- ўзбек тилига жуда яқин туради. Бироқ, XV аср охиридаги адабий тилнинг грамматик тизимида ҳозирги ўзбек тилидан фарқ қиладиган бир қанча ўзига хос грамматик хусусиятлари ҳам бор:

1. Қаратқич келишиги шаклидаги сўз гапда, кўпинча, предикат (кесим) вазифасида келади. Бундай вақтда у абстракт эгаликни ифодалайди. Масалан: **Bu bayt aniq** (Навоий). **Bu matla aniqdūr** (Навоий). **Chün türk olturushluq vilāyatlar özümizniq** (БН, 292).

2. Ҳозирги равиш ясовчи - дек қўшимчаси кўмакчи сифатида ҳам ишлатилади ва **meniñdek, seniñdek, aniqñdek, buniñdek** каби кишилиқ, кўрсатиш олмошларининг қаратқич келишиги шаклида ҳам келишини талаб қилади.

3. -а //- э қўшимчаси билан ясалган равишдош шакли ҳозирги ўзбек тилидагига нисбатан кўпроқ мустақил ҳолда ишлатилади: **Davlatxon Sultanpurq'a yete oldi** (БН,330). **Udg'a bir- ikki koch qola Chin Temur sultondin kishi keldi** (БН,410). Шунингдек, мана шу равишдош шакли ўзига тобе сўзларни бошқариб, ёйиқ равишдош оборотни ҳосил қилади (юқоридаги мисолларга қаранг).

4.-(а)р қўшимчаси билан ясалувчи сифатдош шакли норматив ҳолатга эга. Шу сифатдош ҳозирги тилимизда, кўпинча, бошқа туркумга, яъни сифат туркумига ўтиш ҳодисасини ўз бошидан кечир-япти.

5. -а дур э(р)ди шаклидаги тугалланмаган ўтган замон феъли кўп ишлатилади. Бундай шакл ҳозирги ўзбек тилигача сақланиб қолмаган.

Шунинг билан бирга, ҳозирги ўзбек тили учун характерли бўлган айрим грамматик шакллар Навоий ва Бобур асарлари тилида учрамайди. Феъл тизими тараққиётининг кейинги

даврларида пайдо бўлган ана шундай шакллар жумласидан - **эйатгэн** формантли сифатдошни, **-эйатгэнлик** формантли иш-ҳаракат отини, **йаз-э+йэпмэн//йаз+э-йатир+мэн//**, **йазыб отырыбман, йурибмэн // йатыбман** шаклидаги ҳозирги конкрет (аниқ) замон феълени кўрсатиш мумкин.

Навоий ва Бобур асарлари тилида ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан эскирган грамматик шакллар ишлатилганлигини кўрамиз. Булар **-миш** формантли ўтган замон, **-миш э(р)ди** шаклидаги узоқ ўтган замон феъли **-мақ // -мэк** формантли иш-ҳаракат оти; **-ғу // -гу** формантли иш -ҳаракат оти ва ундан ясалган **-ғулук, -ғудэк** каби шакллар: **-ғай// гэй** формантли истак феъли ва ўтган замон феъли; «барчаси» маъносидаги **тугэл** белгилаш олмоши; **қайу** (қайси, қандай), **нэ** (нима), **нэчук** (қандай) каби сўроқ олмошлари; **-(и)н, - (р)эр** формантли тақсим сон (масалан: икин, иккирэр –иккитадан деган маънода); **равиш** ва **кўмакчи** сифатида ишлатиладиган **отру** (рўбарў) ва **бош-қалар**.

XV- XVI асрлар ўзбек адабий тилида юқоридагидек грамматик шаклларнинг ишлатилиши бу адабий тилнинг қорахонийлар даври эски уйғур адабий тили анъаналари билан маълум даражада алоқада бўлганлигидан дарак беради.

Аммо юқорида кўрсатилган грамматик шаклларнинг барчаси шу давр адабий тилида бирдай ишлатилган деб бўлмайди. Улардан баъзилари эскира бошлаган ва йўқолишга юз тутган шакллар сифатида камроқ ишлатилади (масалан: **-миш// -миш э(р)ди** формантли замон шакллари, **-ғу // гу, -ғулук, -ғусыз** формантли иш-ҳаракат отлари). **-мыш// -миш** формантли ўтган замон сифатдоши мустақил ишлатилмай қолди, унинг ўрнини **-ған // -гэн** формантли сифатдош олди. Қадимги турк ва эски уйғур тилларига хос бўлмаган янги, яъни **-адурган // -эдургэн** формантли сифатдош шакли (ҳозирги ўзбек тилидаги **-адиган** шакли) пайдо бўлди. Қадимги уйғур тилига хос бўлган эрсэ шарт шакли **болса** шакли билан алмаштирилди.

Адабий тил сифатида истеъмолда бўлган «чигатой» (эски ўзбек) тили тараққиётининг илк даврида кўплаб ишлатилган қатор қадимги туркча ва эски уйғурча грамматик шаклларнинг

аста – секин йўқолиб бориши, уларнинг ўрнини ўзбек тили учун хос бўлган шаклларнинг олиши XV-XVI асрлардаги адабий тилнинг илгаридан давом этиб келган қорахонийлар даври эски уйғур адабий тили анъанасидан узоқлаша бошла-ганлигини ва ҳозирги ўзбеклар аجدодларининг жонли сўзлашув тилига яқинлаша бошлаган-лигини кўрсатади.

* * *

Энди шу ўринда XV-XVI асрлар «чиғатой» (эски ўзбек) тилининг грамматик (морфологик) тавсифи билан боғлиқ бўлган муҳим бир масала устида тўхталиб ўтиш зарур. Қонуний савол туғилади: ўша даврда яратилган назмий ва насрий асарларнинг тили бир хилми ёки улар ўртасида тафовутлар борми? Шу долзарб саволга имкон даражасида жавоб излашга куйида ҳаракат қиламиз.

Юқорида ўша давр адабий тилининг грамматик қурилишига оид энг характерли ўзига хос морфологик белгилари кўрсатилди. Ана шу белгилар Навоий ва Бобурларнинг назмий асарлари тилига ҳам, насрий асарлари тилига ҳам барабар тегишли, яъни умумий.

Шунинг билан бирга, назмий асарларнинг тили насрий асарларнинг тилидан маълум даражада фарқ қилади. Бу фарқлар шундан иборатки, шоирларимиз назмий асарларининг тили, бир томондан, архаик (эскирган) грамматик ҳодисаларни, иккинчи томондан, ўғуз тилларига хос грамматик белгиларни ўзида акс эттирганлиги билан характерланади. «Чиғатойча» наср тилига нисбатан назм тилида уйғурча архаик элементлар маълум миқдорда борлиги, ўғузча элементлар эса уларга қараганда нисбатан кўпроқ эканлиги тўғрисида бир вақтлар А.Н.Самойлович, ундан кейин Г.Ф.Благовалар фикр юритган эдилар.¹

От, олмош ва отлашган сўзларнинг келишиклар бўйича турланишига оид фарқлар, асосан, фазовий (жўналиш, ўрин-

¹ Қаранг: Самойлович А.Н. Материалы посреднеазиатского-турецкой литературе. IV. Чагатайский поэт XV века в Атаи // Записки коллегии востоковедов... том. 2, вып. 2.- Ленинград, 1927 с. 262; Благова Г.Ф. О характере так называемого «чигатайского» языка конца XV века // Тюркско-монгольское языкознание и фольклористика.-Москва, 1960 с.38.

пайт, чиқиш) келишикларда кўзга ташланади. Жумладан, I-II шахс бирлик, III шахс бирлик ва кўпликдаги эгалик кўшимчасини олган сўзларга жўналиш келишигининг кўшимчаси эски ўзбек адабий тилига хос бўлган **-га // -гә, -қа // -кә** шаклидан ташқари яна уларнинг ўғузча **-а//-ә** варианты ҳам кўп ишлатилади. Масалан, Бобур шеърларида **дардымға ва ишимэ; Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида аламимға ва ғамымэ.** III шахс бирликдаги эгалик кўшимчасидан сўнг жўналиш келиши-гининг **-а//-ә** кўшимчасини олган, шунингдек, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари шаклида келган сўзларга баъзан «н» то-вуши орттирилади. Ўғуз тилларига хос бўлган бундай хусусият иккала шоирнинг назмий асарларида ҳам акс этган. Масалан, Бобур шеърларида бир жойда **дэвлэтиға, көңлинэ; лэззэти-дин, дозэх отынды; алам аҳлида, ышқ элиндэ,** Навоийнинг «Хайрат ул - аброр» асарида **айағыға, айағына; там тубыда, қахр ичиндэ** шаклида учрайди.

Грамматик келишиклар деб аталувчи келишиклардан бири қаратқич келишигининг ишлатилишида ҳам айрим ўзига хос хусусиятлар бор. Жумладан, Навоий ва Бобурларнинг назмий асарлари тилида I шахс бирлик ва кўпликдаги кишилик олмошлари қаратқич келишиги шаклида келганда одатдаги ўзбекча кўшимчадан ташқари яна баъзан ўғузча кўшимчани олиб ҳам ишлатилади. Масалан, Навоийнинг «Хайрат ул-аброр» асарида **мэним лэшкэрим; Бобур шеърида бизиң учун.**

Феъл шаклларининг ишлатилиши соҳасида ҳам назмий асарларнинг тили баъзи ўғузча шаклларнинг қўлланганлиги билан характерланади. Жумладан, бунга намуна қилиб I шахс бирликдаги ўтган замон феълининг – **миш** форманти билан ясалган шаклини, ҳозирги-келаси замон феълининг **-(а, у)** билан ясалган шакли I шахс бирликда ўғузча тусланишини келтириш мумкин. Масалан, Бобур шеърларида **қылмышам тэрки вэтэн; сэнгэ мэн қылурам қуллуқ ва хидмэт чэкэрэм жэвру жафа та ки тирик мэн эру’’рэм йары вафадар; гуфту гө қылмышмэн;** Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарида **тушмишэм, йавуш-мышэм, өпэрэм.**

Навойй ва Бобур назмий асарларининг тили учун яна соф ўзбекча бол-, эт-, -қыл каби ёрдамчи феъллар билан бир қаторда ўғузча ол-, айла- ёрдамчи феълларининг ишлатилиши ҳам характерли. Масалан, Навойининг «Мезон ул- авзон» асарида қанымны ҳалэл айләб уйқумны ҳарам этмиш; Бобур шеърида эл наҳуш олса; ол йар хуш кәрәк болса.

Бундан ташқари, баъзи феъл шакллари Навойй ва Бобурнинг насрий асарлари тилида бутунлай ишлатилмагани ёки кам ишлатилгани ҳолда, бундай шакллар уларнинг назмий асарларида фаол қўлланилади. Бунга намуна сифатида феълнинг –миш ва -миш эрди билан ясалган замон шаклини; истак феълни ҳосил қилувчи -ғай // -гәй қўшимчасининг қисқарган –ға// -гә шаклида ишлатилишини (масалан: барғайман ўрнига барғаман; эски ўзбек тилида ўзгаришга унчалик мойил бўлмаган ёрдамчи - э(р) феълнинг назмий асарлар тилида ҳозиргикеласи замонда бемалол тусланишини кўрсатиш мумкин. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»да эрурмэн әсир; Бобурда эрурмэн ғамлық; эрурсэн аждахониң камыда. Эски ўзбек тили учун одатий, адабий норма ҳисобланган –(и)б форматли равишдош ҳамда –май формантли бўлишсиз равишдош билан бир ҳуқуқда назмий асарлар тилида қадимги туркий тилга хос бўлган –(и)бан ва –майин формантли равишдошларнинг ишлатилиши ҳам характерли ҳодиса ҳисобланиши мумкин. Масалан, Навойининг «Лайли ва Мажнун» достонида бир жойда «көрүб», бошқа жойда айлабан; бир жойда айлаб ағаз, бошқа жойда айтыбан; «Фарҳод ва Ширин» достонида алар чун шубҳәсиға тапмайын дәф; Бобурнинг «Мубаййин» асарида билмәйин ҳаққдын өзгәни мутлақ.

Шоирларимизнинг назмий асарлари тилидаги яна бир характерли хусусият шуки, эт-, айла-, ёрдамчи феъллари нэ сўроқ олмошига қўшилиб ишлатилганда, улар бир-бири билан мустаҳкам бирикиб, имлода ҳам, талаффузда ҳам бир сўз сифатида тасаввур ҳосил қилади. Бундай бирикувни биз I шахс бирликдаги истак феълда, II шахс буйруқ феълда ва ҳозиргикеласи замон феълда учратамиз. Масалан: Бобур шеърида нэтәй < нэ этәй, нэткәймән < нэ эткәймән, нэләйин < нэ

эйлэйн; «Маҳзан ул- асрор»да нэтэр < нэ этэр, нэтсун < нэ этсун.

Шоирларимиз асарлари тилини характерловчи яна бир хусусият шуки, насрий асарлар тилида учрамайдиган бир қанча кўмакчилар уларнинг назмий асарлари тилида қўлланилади. Шулардан бир қисми, яъни **узэ, ичрэ, эра, тэгру// дэгру, дэгин** кўмакчилари қадимги туркий тилларга хос бўлса, **йақлығ** кўмакчиси қорахонийлар даври эски уйғур адабий тилига хос бўлиб, ундан эски ўзбек назмий асарлари тилига кириб келган. Булардан ташқари, назмий асарлар тилида **узрэ, киби, илэ** каби ўғуз тилларига хос кўмакчилар ҳам ишлатилганлигини кўрамиз. Юқорида кўрсатилган айрим кўмакчилар, масалан, **йақлығ, киби, илэ** кўмакчилари билан бир қаторда ўзбек тилининг ўзигагина хос бўлган **дэк, билэ, бирлэ** кўмакчилари ҳам ишлатилади. Масалан, Бобур шеъриятида **қоңлум киби, ,жаным дэк; қашың йаңлығ, сачың дэк;** Навоий лирикасида **ғам билэ, ҳэжр илэ** ва ҳоказо шаклларида ишлатилган.

Хуллас, назмий асарлар тилида юқорида келтирилган қадимги туркча ва эски уйғурча грамматик воситаларнинг ишлатилиши системали, доимий характерга эга эмас, чунки, маълум бўлишича, улар тилнинг бутун грамматик тизимини қамраб олмайди, фақат унинг айрим томонларида (отларнинг турланишида, феълларнинг тусланишида, кўмакчиларнинг ишлатилишидагина кўзга ташланади. Қолаверса, назмий асарлар тилида уларнинг фақат ўзларигина эмас, улар билан тенг ҳуқуқда эски ўзбек тилининг ўзигагина хос бўлган грамматик шакллар, ёрдамчи феъллар, кўмакчилар ҳам унумли ишлатилади. Назмий асарлар тилида ўғузча ва эски уйғурча грамматик шаклларнинг, ёрдамчи феълларнинг ва кўмакчиларнинг ишлатилиши, бизнингча, зарурият ва тил тараққиётининг қонуний талаблари асосида юз берган бўлмай, тўғрироғи, адабий анъаналар, шеър тузилиши талаби, такрорга йўл қўймаслик истаги, шеърда сўз ўйини яратиш, назмий тилни безаш ва уни одатдаги нутқдан юқори кўйишга интилиш билан изоҳланса керак.

Шунинг учун, Навоий, Бобур ва замондошлари насрий асарларининг тили устида гап кетадиган бўлса, у ҳолда бу

тилни морфологик жиҳатдан халқ оғзаки сўзлашув тилига яқинлашиш тенденциясини ўз бошидан кечираётган, ҳозирги ўзбек адабий тилига ўсиб чиқиш белгиларига эга бўлаётган адабий тил деб ҳисоблаш мумкин. Шу муаллифлар назмий асарлари тили тўғрисида эса бу гапни дадил айтиб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, назмий асарлар тили том маънодаги китобий тил характерига эга бўлиб, унда маълум даражада сунъийлик тамғаси бор. Назмий асарлар тили ана шу сунъийлик туфайли адабий тилда алоҳида мавқега эга бўлиб қолдики, буни биз айрим архаик грамматик шакллар ва кўмакчиларнинг, ҳатто, ҳозирги давр шоирлари тилида ҳам анъанавий равишда сақланиб қолаётганлигида кўраимиз.

Давр эски ўзбек адабий тили синтактик қурилишининг баъзи хусусиятлари

Эски ўзбек адабий тили синтактик қурилишининг XIV-XVI асрлар давридаги ҳолати ва ўзига хос хусусиятлари тўғрисида маълум тасаввурга эга бўлиш учун ўша давр эски ўзбек тили синтактик бирликлари – гап бўлаги, сўз бирикмаси, оборот, гапларни умумий тарзда тавсифлашни маъқул кўраимиз. Шунингдек, эски ўзбек тилининг ўзигагина хос бўлган ва пайдо бўлиши биз кўзда тутаётган давр (XIV-XVI) билан боғлиқ бўлган айрим синтактик ҳодисаларни аниқлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Г а п б ў л а г и гапнинг бўлаги сифатида ҳар қандай сўз туркумига – исм (от, сифат, сон, олмош)ларга ҳам, феълга ҳам, равишга ҳам мансуб бўлган сўзлар кела олади. Бундай пайтда исмлар гапда одатда эга, тўлдирувчи, аниқловчи ва от кесим бўлиб, равиш эса ҳол бўлиб келади. Синтактик нуқтаи назардан исмлар салмоқли ўринни эгаллайди ва улар эски ўзбек тилида гапнинг истал-ган бўлаги вазифасини бажара олади.

С ў з б и р и к м а с и эски ўзбек тилида учрайдиган сўз бирикмалари ўз таркибига кўра ҳар хил сўзлардан, яъни бир неча исмлардан, исм билан феълдан, феъл билан равишдан ёки равиш билан исмдан иборат эканлиги билан характерланади. Бундай бирикмалар аниқловчили муносабатларни ифодалайди. Бирикма таркибидаги сўзлар бир-бирлари билан бир томон-

лама ёки ўзаро тобеланиш тамойилига кўра бириккан бўладилар.

1. **Исмлар бирикуви.** Бир неча исмларнинг ўзаро муносабатга киришувидан иборат бўлган бирикмаларнинг тўрт хил формал тури бор. Агар анъанавий синтактик нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, бирикма компонентларининг ўзаро бирикуви тўрт хил усул билан амалга оширилади. Булар: **битишув, қисман туташув, тўлиқ туташув, бошқарув.** Дикқат қилишга арзийдиган ҳодиса шуки, XIV-XVI аср эски ўзбек тилида мослашув усули билан шаклланган сўз бирикмалари умуман йўқ.

Биринчи усулнинг характерли хусусияти шундаки, шу усулда бириккан сўзлар бир-бири билан ҳеч қандай формал элементсиз алоқага киришадилар. Бундай алоқа биринчи компоненти сифат, сифатдош, сон ёки олмош (кишилик олмошларидан ташқари), иккинчи компоненти эса от бўлган бирикувларда бўлади. Масалан: **bir kitab, nechə yil, altı ay, bu kishi, jümlə şahlar** (ҳамма шоҳлар), **yüz atlar, qara yafraqlar, kirgən qiz, birinchi kün.**

Бундай бирикувлар таркибида фақат юқоридагидек иккитагина эмас, учта ва тўртта сўз қатнашиши мумкин. Масалан: **ikki yarti gəvhər, tort kichig tash, yüz min fitnələr, Axsı degən qorg'an, Shoh Mahmud degən bir sultān, «Nahjul fārādis» atlig' kitā'b.**

Исмлар бирикувининг ушбу формал турида икки отнинг ўзаро бирикуви ҳодисаси эски ўзбек тилида жуда кам учрайди. Бундай бирикув фақат бир бутун маънога эга бўлган ёки таркибидаги биринчи компонент атоқли отдан, умумлаштирувчи номлардан, нумеративлардан иборат бўлган бирикувларда кўзга ташланади. Масалан: **bir jins örük, bir nav qavun, rajab ay, chichqan yil, Mansur baqshı, Hanikə xan.**

Иккинчи тур, яъни қисман туташув ёки тўлиқ бўлмаган туркий изофада бирикманинг иккинчи компоненти албатта III шахс эгалик қўшимчасини олган бўлади. Бундай изофада икки от ёки от билан сифат, сифатдош, сон, олмош (кишилик ва

кўрсатиш олмошларидан ташқари) бир бирикма ҳосил қилади. Масалан:

1) *shənbə küni, Samarqand eshigi*, «*Muhabbatnāmə*» *kitabī, Andjān ruoli* («дарёси»), *səykün suyi, sharq tarafi*; 2) *atlar biri, kishilər barchasī, bu kitāblar көprəgi*.

Агар баъзангина учраб қоладиган ҳолатларни ҳисобга олмаганда тўлиқ бўлмаган туркий изофа асосида тузилган бирикмалар семантик жиҳатдан ҳеч қандай эгалик маъносини англамайди.

Туркий изофадан ташқари, эски ўзбек тилида форс-тожикча изофа ҳам кенг кўламда ишлатилади. Бундай бирикувда, асосан, от билан от, от билан сифат қатнашади.

Форс-тожикча изофа, бизнинг фикримизча, ўша давр эски ўзбек тилининг оғзаки сўзлашув шаклига хос бўлмаган, қолаверса, ўша даврда яратилган насрий асарлар тилида қарийб учрамайди (фақат «Бобурнома»нинг икки жойида – 55, 73- бетларда учрайди). Бундай изофа боғланмаси, асосан, назмий асарлар тилида, яъни форс- тожикча бирикма ва гап қурилишларини ўзлаштириб олган ва уларга алоҳида стилистик вазифалар юклаган шеърий асарлар тилида фойдаланганлигини кўрамыз. Мисоллар: *bū'l-būli gülshən, ābi hayvān* (ҳаёт суви), *la'li Badaxshān, māhi tābān, g'unchəyi xandān*.

Характерлиси шуки, юқоридагидек форс-тожикча бирикма таркибига кирган сўзлар туркий сўзлар эмас, уларнинг барчаси форсча-тожикча лексик бирикмалардир. Бундай бирикмалар, кўпинча қотиб қолган, турғун боғланма (бирикма) характериға эга .

Эски ўзбек тилида кўп бўлмаса-да, баъзи ҳолларда арабча сўз (изофа) бирикмасидан фойдаланилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бундай лексик боғланмада аниқланмиш олдидан аниқлик артикли келтириладики, унинг тузилиши форс-тожикча бирикмага(изофага) ўхшаб кетади. Масалан: «*Nahj ul – farādīs*» («Жаннат боғига йўл»), «*Mahbub ul- gulub*» («Қалбларнинг севгани»), «*Abu al – türk*» («Туркнинг отаси»), «*Sirāj ul – gulub*» («Қалблар чироғи»).

Учинчи тур бирикувлар, яъни тўлиқ туташув туркча тўлиқ боғланма бўлиб, бунда биринчи компонент (аниқловчи) қаратқич келишигининг **-ni(н)//-ni(н)**, **- пиң //** - **пиң** қўшимчасини, иккинчи компонент (аниқланмиш) эса I, II, III шахс эғалик қўшимчасини олган бўлади. Тўлиқ бирикма (изофа) конструкциясида биринчи компонент сифатида олмош ва от, иккинчи компонент сифатида эса барча исмлар (кишилик ва баъзи бошқа олмошлардан ташқари) қатнаша олади. Масалан, **Abusa'id mirzanin qizi, bizni yuritimiz, Baysunqur mirza'nin mudda'asi»** (БН), **эгиниң asbi** (МН).

Тўлиқ грамматик изофа конструкция таркибидаги компонентлар бир – биридан узоқлашиши, уларнинг орасига бошқа сўзлар ва равишдош шакллари киритилиши мумкин. Масалан: **Andijanniң sharq va janubi tarafı. Xisarniң bahar yag'inlari. Sultān Xusayn mirzaniң iki qatla ani kelip alalmay yanmaq'i** («қайтмоғи») (БН), **rozaniң əvvəl künində»; хanniң ol marhamati** (ШН). Кўп ҳолларда, айниқса назмий асарлар тилида тўлиқ бирикма боғланмаси таркибидаги компонентларининг бир-биридан узоқлашиши сунъий характерга эга бўлиб, шеърий ўлчовлар талабларидан келиб чиқади. Мисол: **yoq meniң hech bu yerdin ketarim** (ШН). Бундай инверсия (гап, жумладаги сўзларнинг одатдаги тартибини бузиб, уларнинг ўринларини алмаштириш) ҳодисаси, асосан, назмий асарлар тилига хос. Масалан: **ashıldı көңли chü achtiң sachingni Bāburniң** (БН), **turdi nökərləri ol beglərniң** (ШН).

Тўртинчи тур бирикувлар шундай бирикувки, бунда исмлардан бири бошқа бир исмнинг маълум бир келишик шаклида келишини талаб қилади. Мисол: **ол mendin ikki yash ulug'erdı** (БН)

2. **Феъл ва равиш сўзларнинг бирикуви.** Бундай бирикув таркибидаги сўзлар бир- бири билан грамматик битишув алоқасига киришиб, бунда аввал равиш, кейин феъл келади. Масалан: **sensizin qoldı, hərdəm qichqirg'ay; kündüzün kelmədi; hay – hay yig'lama.**

3. **Исм ва феъл сўзларининг бирикуви.** Бундай бирикувлар таркибидаги сўзлар бир бири билан битишув ва бошқарув алоқаларига киришади ва феъл бирикма боғланма охирида келади. Масалан: «*Muhabbatnāmē*»ni bun'yād qildim (MH); *men Jabrāīldīn sordum*.

4. **Равиш ва исм туркум сўзларининг бирикуви.** Бундай бирикув шаклий жиҳатдан юқоридаги бирикувлардан ҳеч ҳам фарқ қилмайди. Равиш-исм бирикувида, одатда исмлардан иккитаси, яъни сифатдошлар ва сифатлар қатнашади. Масалан: *sensizin kelgēn kishi; munda turadurg'an; hēr qachan qara bolg'an; asru semiz* (жуда семиз); *laq-laq āvāz*.

О б о р о т (боғланма) агар биринчи ўринда турган ёки шу ўринда туриши назарда тутилган исм билан ундан кейин келадиган феъл ўзаро бирикма ҳосил қилса ва бу феъл равишдош шаклидан иборат бўлса, синтактик бирликнинг махсус бир типи, яъни оборот юзага келади. Бундай равишдош оборотлар гап таркибида алоҳида ажралиб тургандай, мустақилдай кўринса-да, лекин улар тугалланган предикатив тузилма ҳисобланмайди. Яъни ундаги равишдош гапни тугаллаш учун хизмат қилмайди. Равишдош оборотнинг эгаси билан шу оборот мансуб бўлган гапнинг эгаси бир хил бўлади. Бошқача қилиб айтганда, гапнинг эгаси қайси бўлса, шу гап таркибига кирган равишдош оборотнинг эгаси ҳам ўша бўлади: *seni kōrmāy, ɔlǝrmǝn* (Лутфий). Бу жумлада *seni kōrmāy* - равишдош оборот, унинг потенциал кесими равишдошнинг бўлишсиз шакли билан ифодаланган, шунинг учун у гапни тугаллашга хизмат қилмаган. Равишдош оборотнинг ҳам, *kōrmāyǝmǝn* деган кесимнинг эгаси ҳам битта, яъни «*men*»дир. Қиёс қилинг: [*men*] *seni kōrmāy, [men] ɔlǝrmǝn*. Мана шу хусусияти билан равишдош оборот кўшма гапдан фарқ қилади. Эргаш гапли кўшма гапда эргаш гап кесими равишдош шакли билан ифодаланган бўлса-да, эргаш гапнинг эгаси бошқа, бош гапнинг эгаси бошқа бўлади:

Bahār kelib, gullǝr achīldī; ' '
bahār kelgǝch, gullǝr achīldī;
bahār kemāy, gullǝr achīlmǝs.

Равишдош оборот бундай тузилишли кўшма гапдан фарк қилади. Оборотнинг эгаси билан содда гапнинг эгаси битта бўлади. Ана шундай равишдош оборотлардан XIV-XVI аср эски ўзбек адабий тилидан яна қуйидаги мисолларни келтира-миз: **koñil shəkər bikin (..-dek) agziñ kørüp, adam («йўқ») boldi** (Саккокий); **anī izdayū, aqlim kezdi aflāk** («Хусраву Ширин»), мазмуни: уни излаб ақлим коинотни кезиб чиқди; **urush salg'alī kelmishtür хан** (ШН) мазмуни: урушгани келгандир хон; **oq bu sozlärni eshitkəch, kez – kez sekriy bashlad** (Яқиний). Баъзи ҳоллардагина оборот билан асосий гапнинг эгаси бошқа-бошқа бўлиши мумкин. Масалан, **on kün otməy, йана atlandi хан** (ШН).

Г а п. Гапнинг асосий белгиси унда предикативлик (кесимлик)нинг мавжуд бўлишидир. Предикативлик XIV-XVI асрлар эски ўзбек тилида уч хил усул билан ифодаланган:

- исмларнинг оддий зид қўйилиши, яъни эгаси ҳам, кесими ҳам исмлардан бўлган гаплар (исм+исм) Масалан: **ichi va tashi bari top-tola māl; yana atrāfida jarlar behad; men azaldin seqə xizmatchimən** (ШН).

- турли хил кесимлик элементлари (боғламалар, юкламалар, тасдиқ ва инкор сўзлар)нинг қўлланилиши: **ol ma'lum eməs** (МК); **chechək yapraqлари yergə түshүpүür; pəridin, hurdin ham kerk-lürəkəzn** (МН); **tүsh kørər erdilər; өз kishimdurlar, eməstur yat; ishi-miz asru boluptur dushvār** (Саккокий), мазмуни: ишимиз жуда қийин бўлибди; **men qaribman, meni netgүsidir** (ШН).

- тусланувчи феъл шаклининг ишлатилиши. Масалан: **fərishtə kərsə bolgay sizgə māyil** (МН); **galdilar barcha ol ishdin hayra'n; men Samarqandni ansiz netəyin** (ўша аср); **boldi hamrāh** ана **Shohzamān** (ШН).

Предикативлик (кесимлик) 1) боғлама иштирокисиз, исмларнинг оддий зид қўйилиши йўли билан ва 2) боғламанинг иштирок этиши йўли билан ифодаланади. Бунда кесим қаратқич келишиги шаклидаги от ёки олмош бўлади. Масалан: 1) **el bolur, māl bolur bacha sizni, түz sizni, tag' sizni** (ШН); **Xum**

an'ın, bāda an'ın, jam an'ın (ўша асп); bu barchasi sen'ın (ХШ); 2) bu tayaq Musān'ın turur («Тафсир»); bu matla an'ındur («Мажолис ун -нафоис»); el sen'ınki turur (ШТ); shayx Bayaz'ıd bizni[n]ki bolg'ay (БН); bu koshk sen'ın erdi (НФ).

Предикативликнинг ана шундай боғламасиз ва боғлама иштироки билан ифодаланиши XIV- XVI асрларда яратилган назмий асарлар тилида кўп учрайди.

Ҳозирги ўзбек тилида бўлганидек, илгари ҳам гаплар бир ёки бир неча предикатив комплекслардан (кесимлардан), шунга муво-фиқ содда ва қўшма гаплардан иборат бўлган.

С о д д а г а п. Эски ўзбек тилида XIV-XVI асрларда ишлатилиши одат тусига кириб қолган содда гапларни уларнинг тузилишига кўра уч композицион типга ажратиш мумкин:

1) **элементар содда гаплар**, яъни элементар синтактик бирлик-ларнинг бирикувидан иборат бўлган содда гаплар (содда йиғиқ гаплар);

2) **ёйиқ гаплар**, яъни таркибида ҳар хил бирикмалар мавжуд бўлган содда гаплар;

3) **мураккаблашган**, яъни таркибида оборотлар мавжуд бўлган содда гаплар. Буларни икки нуқтаи назардан (жиҳатдан) фарқлаш лозим: а) ифодаланиши; б) маъноси. Оборотларга ва ёйиқ бўлақларга эга бўлган кўп гаплар ўз маъносига кўра мураккаб содда гап, яъни мураккаб фикрни ифодаловчи содда гап бўлса, аммо ифодаланиши нуқтаи назаридан, яъни формал – синтактик муносабатга кўра улар, шубҳасиз, содда гап 'сана-лади.

Ана шундай грамматик тузилишга эга бўлган содда гапларни эски ўзбек поэтик адабий тилида исталганча топиш мумкин.

Қ ў ш м а г а п. Содда гапдан фарқ қилган ҳолда қўшма гап бир коммуникатив бирликни ҳосил қилувчи бир неча предикатив комплекс (йиғинди)лардан иборат бўлади. Қўшма гап таркибидаги предикатив комплекслар бир-бири билан **тенг** (бириктирув, айирув, зидлов, инкор) ва **эргаштирувчи** боғловчилар орқали алоқага киришадилар. XIV-XVI асрлар эски ўзбек тилида амалда бўлган ана шундай боғловчиларнинг кўпчилик

қисми араб ва форс-тожик тилларидан ўзлаштирилган боғловчилар эканлиги билан характерланади. Улар орасида энг кўп ишлатиладиган тенг боғловчилар қуйидагилар: **va, ne...ne, ammā, yā...yā, vale, gāx...gāx, yāxud...yāxud, ya'ni', yoq ersə, lek, lekin, xoh...xoh, hām.**

Мисоллар: **xob aytip edi, ammā men rāzī bolmadīm, mægər uyquda yūzūñ kərgəy erdim, vələ xijrində kəzdin ucti uyqu, meniқ g'animim qorqanda edi hām qorqanīni alindī hām qanimni qachuruldī (БН); afg'anlar urushmaqdin ājiz bolsa g'animlarniқ alida ot tishlər kelūr emish, йa'ni men seniқ uyquқdurman degən emish (ўша асар); nuqsāni kəp hər ishdə bechārə Lūtfiyūniқ dilbər jəmāli vāsfida, lekin kəmāli bar (Лутфий); ne sevūr sendin toyar kəңlüm, ne baқip kəzlərim (Атойй).**

Демак, юқорида кўрсатилган тенг боғловчилар бир-бирига тобе бўлмаган гапларни ўзаро бириктиришга хизмат қилади. Уларнинг вазифаси бугина эмас. Улар гап таркибидаги уюшиқ бўлақларни ҳам, сўз бирикмаларини ҳам бир – бирига алоқага киритади.

Яна шуни ҳам қайд қилиш лозимки, насрий асарлар, хусусан диний- дидактик асарлар тилида қадимги туркий тилга хос бўлган **yana, yama, baba, taqi** каби боғловчилар ҳам ишлатилганлигини кўрамыз. Булар аслида феълнинг равишдош шакллари бўлиб, боғловчи вазифасида ҳам ишлатилади. Масалан: **Xusrav sultānliқiniқ sifāti yama Bahra'm olumin Xusrav isəgəni (XIII); Joji xa'n basti taqi qirchaqniқ qolg'a tūshkənin oltürdilər (ШТ).**

Ўша давр тилида эргаш гапли кўшма гап таркибидаги содда гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилган эргаштирувчи боғловчилардан энг фаоллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: **kim, ki, chūnki, anī ūchūnkim, ne ūchūnkim, negəki, hərchəndkim, əgər, gər, əgərchə, ta, hərnechə, chu.** Шуларнинг орасида энг кўп ишлатиладигани **kim, ki** боғловчиси бўлиб, улар шарт эргаш гапдан бошқа барча эргаш гапларни бош гапга боғлашга хизмат қилади.

Масалан: **yetti – sekiz qadam qilib edimkim, üç piyâda kelib qoshildi** (БН); **men ul shërt birlë musulmân bolurmankim, meni alsañ** (ҚР); **Xân aytdi: andaқ xatun ne yerdin tapilurki, kelib anañniң ornin tutg’ay, tedi** (ШТ).

Юқорида кўрсатилган эргаштирувчи боғловчилар иштирок этган эргаш гапли кўшма гапларга яна бир неча мисол келтирамиз: **Vasli hajriң qïssasïn bir күn seңë sharx әylëgәy/chünki va’qifdur meniң yaxshï-yamanïmdin көңul** (Атоий); **Хожа Kalänni tilëb eduk, negәkim Хожа musähib edi** (БН); **Aniң fazli artuq, anïқ üçhünkim avval musulmân ne boldi** («Тафсир»); **Men ketmән eshikiңdin, әgär chiqmasa jänim. Yolinda tupraq olayin at üçhün / tä’ meңë qilg’ay guzar ul shähsuvär. Ketti xirädim bashdan, chu ul qashïni көrdim** (Лутфий).

Эргаш гапларнинг бош гапга хилма-хил эргаштирувчи боғловчилар ёрдамида боғланиши ҳақиқатан ҳам ўзбек тили синтаксисининг энг муҳим хусусияти ҳисобланади. Буни эски ўзбек тили синтаксиси масалалари билан шуғулланган барча олимлар, жумладан, Ғ.Абдурахмонов, А. М. Шчербак, Х. Назаровалар алоҳида қайд қилган эдилар.¹

Кўчирма ва ўзлаштирама гапларнинг ифодаланиши. XIV – XVI асрларда эски ўзбек адабий тилида белгиланган ёзма манба-лардан саралаб олинган мисолларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, ўша давр эски ўзбек поэтик адабий тилида кўчирма гаплар қуйидаги уч хил йўл билан ифодаланар экан:

а) ўзганинг гапини формал воситаларсиз **de-** ва **ayt-** феълларидан олдин ёки кейин келтириш, шунингдек, **der** иштирок этган равишдош оборот таркибига киритиш йўли билан: **qilali dedilër ersë Musä du’ä qildi** (ҚР); **xân dedi bu seңë bolsin bāqiy** (ШН);

б) **-kim** боғловчиси ёрдами билан: **buyurdï shohkim ol atni keltür** (ХШ);

в) юқорида кўрсатилган усулларнинг ҳар хил боғланма

¹ Қаранг: Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-Москва-Ленинград,1962 ; Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси - Тошкент: Ўқитувчи,1973 ; Назарова Х. XVаср охири XVI аср бошларидаги ўзбек адабий тилининг синтактик қурилишининг хусусиятлари - Тошкент: Ўқитувчи, 1979.

(комбинацияси) йўли билан: **dag'ī dedikim bu sözlərni unutiң.** **Murzā filhāl ayttikim qaysī sözlərni** (БН); **farmān qilg'aykim surnay chalg'ul dep** (ҚР); **dedi mirzāki budur Shohzamān** (ШН).

Ўзлаштира гап эса давр эски ўзбек тилида фақат бир хил йўл билан, яъни **-kim** боғловчиси ёрдамида ифодаланади: **buyurdi shāhkim atni keltur** (ХШ).

Хуллас, юқорида XIV-XVI асрлардаги эски ўзбек поэтик адабий тилининг синтактик қурилиши ҳақида умумий тарзда тўхталиб ўтилди. Айтилганларнинг ўзиёқ ўша давр эски ўзбек адабий тили синтактикасининг энг муҳим ўзига хос хусусиятлари тўғрисида маълум даражада тасаввур беради.

Учинчи боб

РОМАНДА ДАВР ТИЛИНИНГ БЕРИЛИШИ

Тарихий- бадий асарлар лексик қатламлари ҳақида

Бадий адабиёт халқ тили ва адабий тил фактларини ўзида акс эттириши билан бир каторда, тил тасвирий воситалари, турли лексик қатламлари, ифодалаш усуллари, фразеологик иборалари, мақоллари, грамматик воситаларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнидаги систем ўзига хосликни белгилашда ҳам катта хизмат қилади.

Бадий адабиётнинг «биринчи элементи бўлган тил» жамият тараққиётининг барча даврларида тарихий фактларни бадий ифодалашда хизмат қилиб келган. Мозийнинг 500 йиллик воқеаларини бадий ифодалашда ўзбек поэтик адабий тилининг ўша даврига доир намуналарини ўзида акс эттирган тарихий манбалар асосий материал сифатида хизмат қилади.

Тарихий мавзуни бадий адабиётда ёритиш ёзувчидан машаққатли меҳнатни талаб қилиш билан бирга, катта масъулиятни ҳам олдига қўяди.

Тарихий мавзуда ёзилган бадий адабиёт (роман, повест, ҳикоя, драма ва бошқалар) ёритилаётган давр воқеаларида аниқлик (хужжатлилик), ҳаққонийлик билан ёндашишни талаб қилса, тил фактларининг берилиши, ифода усуллари, тарихий лексик қатламлар, грамматик бирликларнинг ифодаси ҳам ундан кам бўлмаслиги лозим.

Филология илмида тил лексик қатламлари тушунчаси турлича талқин қилинади. Баъзи олимлар қатлам ва луғавий қатлам терминларидан кенг фойдаланиб, бу термин асосида ҳар хил тил ҳодисаларини жамлайдилар¹. Баъзи манбаларда тилдаги арабча, форс- тожикча, русча – интернационал сўзлар қатлам термини ва тушунчасига тенглаштирилади². Тилшунослиқда қатлам термини ўрнига «элемент», «лексик элементлар»,

¹ Фахри Камол. Ҳозирги замон ўзбек тили. -Тошкент: Ўзадабийнашр, 1953. 25-41-бетлар ;
Ҳозирги замон ўзбек тили - Тошкент: Фан, 1957. 89-99-бетлар.

² Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. - Тошкент: Фан, 1974. 24-бет.

«лексик фонд», «лексика» атамаларини қўллаш ҳам учрайди¹. Арабча – форсча ўзлашмалар², туркизмлар, туркча ўзлашмалар, туркча лексик элементлар³, кенг истеъмол сўзлар, терминлар, жаргонлар ва арголар, профессионал терминлар, илмий терминлар⁴, замонавий қатлам, замондош қатлам, неологизм, архаизм, историзм⁵, актив ва пассив лексик қатлам (сўзларнинг қўлланишига кўра ўзаро фарқланувчи гуруҳ номлари)⁶, умумнутқий қатлам ва хосланган қатлам (сўзларнинг услубий тармоқланиш хусусиятларига кўра)⁷ сингари номланишларни қатлам тушунчасига тенглаштирилганлигини кузатиш мумкин. Айрим олимлар ўз қатлам ва ўзлашган қатламни ўзбек тилининг ўзига хос лексик қатламидир деб шарҳлайдилар.⁸

«Қатлам» тушунчаси остида тилшунослиқда яратилган илмий, илмий-оммабоп ишларда, дарслик ва қўлланмаларда қуйидаги атамалар, тушунча ва талқинлар мавжудлигини қайд қилмоқчимиз: ижтимоий-диалектал қатламлар, диалектал сўзлар қатлами, замонавий қатлам ва замондош қатлам, эски ва замонавий қатлам, эски сўзлар қатлами, янги сўзлар қатлами, актив сўзлар қатлами, пассив сўзлар қатлами, умумнутқий қатлам, хосланган қатлам, адабий тилга хос қатлам, ўзбек адабий тили ва шевалари учун умумий бўлган лексик қатлам, барча шевалар учун умумий бўлган қатлам, традицион лексик қатлам, қадимий традицион қатлам, ҳарбий қатлам, этнографик лексика қатлами, касб-хунар тармоқларига оид лексик қатлам, форсий ва арабий сўзлар қатлами, байналминал сўзлар қатлами,

¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили, I том - Тошкент: Фан, 1966. 164-188-бетлар.

² Султонов Б.Х. Арабско-персидские заимствования в «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуна // Советская тюркология, 1981, 2. с. 14.

³ Чумболова Г.М. О тюркских лексических элементах в современном болгарском языке // Советская тюркология, 1979, № 3. с. 12-17.

⁴ Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек тили лексикаси - Тошкент: Ўқитувчи, 1960.

⁵ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳмагуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. 47-50-бетлар.

⁶ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1962. 206-б.

⁷ Турсунов У. ва бошқалар. Кўрсатилган асар, 63-бет.

⁸ Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 120-127-бетлар.

туркий лексик қатлам, ўлаш-тирилган лексик қатлам, ўз қатлам, ўзлашган қатлам, энг қадимий қатлам.

Бундай номланишларнинг юзага келишида тилшуносликда тил лексикаси ёки луғат таркиби ижтимоий- дифференциал гуруҳлар, диахроник ва синхроник жиҳатдан функционал гуруҳлар актив ва пассив сўзлар гуруҳи, услубий дифференциал гуруҳлар, адабий тил ва шевалар гуруҳи, тарихийликка кўра гуруҳлар, соҳаларга хос гуруҳлар, тил услубларига хосланган гуруҳлар, тарихий-этимологик гуруҳлар, замонавий ва замондошликка хос гуруҳлар тарзида кенг миқёсда ўрганилишидан келиб чиққандир.¹

Ўзбек адабий тили ўз тарихий тараққиёти давомида мустақил равишда, ўз ички қонуниятлари асосида ривожланиб, ўтмишда турли тиллар—туркий ва нотуркий тиллар билан тўқнашган. Натижада ўзбек адабий тили ўзининг қадимий туркий негизидан, луғат составига кўра маълум даражада узоқлашган, ўзига хос бўлиб қолган.

Ҳар бир давр тараққиёти у ёки бу даражада тил лексик қатламига, грамматик қурилишига, тил фактларига эга бўлади. Бу эса узоқ йиллар давомида тилда сақланади. Ана шу даврларда яратилган тарихий манбалар, қўлёзмалар, баёзлар, девонлар, луғатлар ва бошқа асарларда тил намуналари ўзининг бевосита ифодасини топади. Давр руҳияти, воқеалари, борлиғи, яхши-ёмони, паст-баланди, турмуш тарзи, кишилар ҳаёти тилда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам халқнинг тилида унинг адабиёти, маданияти, санъати, тарихи, бутун ўтмиш борлиғи ётади деб, бежиз айтилмаган.

Тарихий мавзуда асарлар яратаётганда, қалам тебратганда ёзувчи ана шу сингари муҳим ижтимоий- филологик вазифаларни бажаришни ўз олдига қўяди. Чунки тарихий манба, тарихий факт роман учун асосий материал саналади. Масалан, «Бобур» романи учун тарихий манба сифатида «Бобурнома» хизмат қилган ва асос бўлган. «Бобурнома» Заҳририддин Муҳаммад

¹ Қаранг: Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. — Тошкент: Фан, 1985.

Бобур ҳаёти ва фаолиятининг деярли барча томонини қамраб олган ва ўша давр адабий тилида ёзилган асардир.

«Бобур» романининг лексик қатламларини ўрганишда шу нарса намоён бўлдики, тарихий факт ва манбаларнинг, тил воситалари (лексик-грамматик)нинг берилишида ёзувчи адабий тил нормаларининг сақланишига алоҳида эътибор берган.

Тарихий бадиий асарлар лексик қатламлари куйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилса, самарали натижа беради:

1. Ўз қатлам: а) умумтуркий сўзлар; б) ўзбекча сўзлар.
2. Ўзлашган қатлам: а) арабча қатлам; б) форсча-тожикча қатлам; в) хитойча ва мўғулча қатлам; г) юнонча-грекча қатлам.
3. Табиий борлиққа оид нарса ва ҳодисалар, табиат билан боғлиқ тушунчалар.
4. Ҳарбий лексика (унвон, қурол–аслаҳа номлари ва бошқалар).
5. Ҳайвонлар, қушларнинг номлари.
6. Касб-ҳунар лексикаси.
7. Диалектал сўзлар.
8. Архаизм, историзм (эскирган ва кўхна сўзлар)
9. Фразеология, мақол, афоризмлар.
10. Антропонимлар (исм, лақаб, тахаллус).
11. Жой номлари–топонимия: а) ойконимлар (аҳоли яшовчи пункт-лар); б) комонимлар (қишлоқ номлари); в) полисонимлар (шаҳар ва шаҳар типидagi физик-географик объектлар); г) оронимлар (тепаликлар, қирлар, тоғлар); д) гидронимлар (сув ва сув билан боғлиқ бўлган географик объектлар, дарё, ариқ, канал, кўл ва бошқалар).
12. Теонимия (диний тушунчалар ва атамалар).
13. Астропонимлар (юлдузлар, сайёралар, осмон жисмлари).
14. Этнография (урф-одатлар, маросимлар, удумлар).
15. Кийим-кечак номлари.

Роман тили кенгрок аспектда ўрганилиши ва тадқиқ қилиниши жараёнида юқорида келтирилган тематик гуруҳлар қисқариши ёки кенгайиши мумкин. Бу мавжуд фактик мате-

риални чуқурроқ ўрганиш ва таҳлил этиш даражаси билан боғлиқ бўлади.

Лексик қатламларнинг берилиши

«Бобур» романи ўзбек тарихий романчилиги тилининг ёрқин бир намунасидир. Асарда бундан беш юз йил аввал яшаган тарихий қаҳрамонларнинг тили ҳозирги китобхонларга тушунарли қилиб берилган. Ёзувчининг ютуғи шундаки, у персонажлар нутқи билан муаллиф нутқи ўртасига кескин чегара қўйиб, уларни бир-биридан ажратиш ташламаган; хоҳ муаллиф, хоҳ асосий қаҳрамон нутқида тарихий давр: колоритини, XV-XVI аср кишилари тафаккурининг хусусиятларини сақлаб, услубни бир оз архаиклаштирган. Бунда архаизмлардан фойдаланиш типиклаштириш воситаси бўлиб хизмат қилган. Пиримқул Қодиров асосий персонажлар тилини индивидуаллаштирибгина қолмасдан, улар тилида ўша давр кишисига хос бўлган муштарак хусусиятларни таъкидлаб кўрсатади. Бобур, Хонзода, Фазлиддин, Тоҳир, Қосимбек, Аҳмад Танбал, Шайбонийхон ва бошқаларнинг характери, кўпинча, уларнинг нутқида, тилида зуҳур этган. Уларнинг ҳар қайсисининг тилида маълум тафовут кўзга ташланиб тургани каби, тиллари ва тафаккур усулларида қандайдир умумийлик, бирлик очик сезилади. Бу характерларнинг ҳар қайсиси тилдаги шу муштаракликни турли томондан акс эттиради. Бунга романда архаик тасвирий сўз воситаларини қўллаш билан эришилган.

Асар тилида архаик элементлар типик характерларни типик шароитда, реалистик деталларда кўрсатиш усулларига восита сифатида ишлатилган ва ўша давр тилининг баъзи хусусиятларидангина стилистик воситалар қаторида фойдаланилган. XV-XVI асрлар ўзбек адабий тилининг айрим грамматик (морфологик) воситалари романда услубий мақсадда қўлланилиб, улар ҳозирги ўзбек адабий тилининг асосий қоидаларига бўйсундирилади ва ҳозирги замон китобхонига тушунарли қилиб берилган. Зотан, муаллиф тилининг персонажлар тилидан тамоман узилиб қолиши ва ҳозирги кун тилининг луғат таркибидаги неологизмлар (янги сўзлар) билан бойитилиши

мумкин эмас эди. Шунинг учун ёзувчи муаллиф тили билан персонажлар тили ўртасидаги услубий бирликни саклашга ҳаракат қилган, арабча, форсча-тожикча ва ҳозирги кунда истеъмолдан чиқиб кетган архаик сўзларни ўринли ишлатган.

Баъзан муаллиф баёнида, баъзи персонажлар нутқида ишла-тилган тарихий ва архаик лексик элементлар турли лексик-семантик гуруҳларга дахлдор бўлиб, улар ўша давр тил колоритини бериш, персонажлар нутқини индивидуаллаштиришда ёзувчи учун муҳим услубий восита бўлиб хизмат қилган.

Тарихий ва архаик сўзлар

Тилшунослик илмида историзм ва архаизм деган терминлар билан аталиб келаётган тарихий ва эскирган сўзлар «Бобур» романида ўрни-ўрни билан кўп қўлланилганлигини кўрамыз. Бундай сўзларнинг романда берилиши икки хил. Агар у ёки бу сўз ҳозирги замон китобхонига, умуман таниш бўлмаса ёки унинг маъноси яхши тушинарли бўлмаса, бундай сўзлар ёзувчининг ўзи томонидан тегишли саҳифа остида тушунтирилган, маъноси ҳам изоҳланилган.

Масалан, **ёғий** - ёв (7), **даруғо** - шаҳар ҳокими (18), **савдар** - хос хизматкор (21), **кадхудо** - қишлоқ оқсоқоли (23), **ёвуқ** - яқин (24), **чошнагир** - подшонинг дастурхонига қарайдиган ходима (25), **баковул** - подшоҳ ошхонасининг жавобгар ходими (28), **риқобдор** - узангичи (31), **барчоқ** - подшонинг хос чодир (74), **хирчоқ** - подшоҳнинг тахти қўйиладиган ва қабул маросимлари ўтказиладиган чодир (74), **чавгон** - ҳозирги хоккей ўйинига ўхшайди, фақат очик майдонда от миниб ўйналади (76), **кабо** - асилзода аёллар киядиган узун энгли устки кийим, камзулга ўхшаш (75), **парчор** - циркул (76), **тоқи** - чўққисимон зайфона бош кийими (77), **ўрчин** - ҳозирги туман тушунчасига тўғри келади (85), **миз** - олти оёқлик столча (85), **сакарлот чакмон** - туя жунидан қилинган энгил, қимматбаҳо чакмон (89), **улуфа** - маош ва турар жой (99), **ошлиқ** - дон, ун (114), **мирохўр** - «амири охур» деган, отбоқарларнинг бошлиғи (150), **нишон** - фармон, фармойиш, буйруқ (191), **гунчачи** - муваққат

хотин (207), **тўра** - қалқоннинг бир тури. Отликларнинг қалқонидан катгароқ бўлади (240), **ўрон** - парол (285), **навоҳи** - кичик ўлка, туман (304), **очар** - зира ва сирка қўшиб тайёрланган гўштли таом (306), **ўланг** – яйлов (330), **махорури** – гуллларига шеърый байтлар қўшиб тўқилган нодир ипак гилам (338), **хасба** - ичтерлама, тиф (362), **қўҳак** - ҳозирги Зарафшон (367), **даҳана** - даранинг оғзи, кириб – чиқиладиган жойи (383), **коргар** - қурувчи ишчи (396), **уғруғ** - оила аъзолари, кўчлари (402), **норинж** – апельсин (428), **тиркиш** - ҳўкизнинг хом терисидан тўқилган арқонсимон нарса (448), **барқзан** - чакмоқ чақиб, милтиқнинг пилтасини ёндирадиган одам (449), **тобин** - резерв (455), **таргана** - кичикроқ вилоят (472), **войин** - катта ҳовуз (480), **қадага** - чақирқ хат (487), **қайла** - банан (494), **тамға** – қўшимча даромад солиғи (507), **толор** – ший-поғ (508), **муғлақ**- тушуниб бўлмайдиган (518), **ботил** - қалбаки йўлдан бориш, адашиш (523).

Ёзувчи романда ана шундай нотаниш, маъноси ҳозирги ўқувчига тушунарли бўлмаган сўзларнинг айримларига изоҳ берган. Бу, албатта, ижобий ҳодиса. Акс ҳолда романни ўқиётган ҳар бир киши унда учраган нотаниш сўзнинг маъносини англаш учун кўп вақтини тарихий, эски, этимологик луғатларни варақлашга сарф этган бўлур эди.

Романда муаллифнинг ўзи томонидан изоҳланмаган тарихий ва эскирган сўзлар анчагина бор. Бундай сўзларнинг айримлари ҳозирги замон китобхонига маълум даражада таниш бўлиб, уларнинг маъносини тегишли луғатларсиз тушуниб етса бўлади. Романда ё муаллиф тилидан, ё персонажлар нутқи орқали берилган ана шундай тарихий ва эскирган сўзлардан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: улус, навкар, қўш, тўбичоқ, эгачи, айғоқчи, хуфия, қазноқ, каниз, ғаним, хобгоҳ, ҳарам, чопар, қалъа, яроқбардор, ўлпон, чолвор, соқчи, чориг, сарбоз, жарчи, ўнбоши, юзбоши, мухрдор, тева, ўрда, ўтов, чодир ва бошқалар.

Романда яна шундай тарихий ва эскирган сўзлар ишлатилганки, улар сиртдан қараганда ўқувчига танишдай кўринади, лекин барибир ҳозирги китобхон уларнинг қанақа сўз эканли-

гини, қандай маъно англатишини махсус тайёргарликсиз, луғатларсиз илғай олмайди. Қуйида ана шундай сўзлардан айримларини намуна сифатида келтирамиз ва уларнинг маъносини ўзимизча изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Толма- сийнабанд: Яшил нимчаси ўн етти ёшлик қизлардагина бўладиган толма белидан кучиб, қаттиқ кўкракларини маҳкам чирмаб турар эди (8).

Або- тун матодан тикилган калта энглик устки кийим: Унинг чакмонидан ўтган ёмғир калта энглик абосини нам қилган эди (12).

Кўрчи - «кўриқчи» ёки «кўриқловчи» сўзининг қисқаргани:

Ҳарамга кириш ҳуқуқидан маҳрум кўрчилар туни билан ташқарида кўриқчилик қилган эдилар. (30).

Эшик оға - биринчи вазир даражасидаги энг катта бек: Эшик оға икки букилиб таъзим қилар экан, юзи тунд кўринди (31). Жиловдор –шоҳ, вазир, бек ва шу сингари юқори лавозимдаги кишиларнинг отини ушлаб, миндирадиган ва у билан ёнма-ён юрадиган хизматкор, отнинг жиловини тутувчи: Орқадаги мулозимлардан иккитаси - рикобдор билан жиловдор тез отдан тушдилар (31).

Бўрк – бош кийими: Шу пайт шийпон ичидан бошига бўрк кийган Бобур чиқди (38).

Дакана –хотин-қизлар бошига ўрайдиган ёки бошига ташлаб юрадиган рўмол: Сўнг ҳарир даканасининг бир чети билан юзини мудаттидан тўсиб, унга ярим ўғирланган ҳолда деди... (40).

Ясоқ - 1) сиёсат, 2) қонун, 3) тартиб, 4) қасос, 5) саф тортмоқ. Бу ўринда «жазо жойи»: Сиёсат учун майдонда Ясоққа етказиш керак, токи бошқаларга ибрат бўлсин (55). «Ясоққа етказиш» - халойиқ олдида бошини кесиш деган гап эди (55). Бобур кўшинининг дастлабки ясоғи бузилиб кетди (241).

Товачи- «хабарчи», «аскарликка одам ёлловчи»: ... товачилар навкарликка одам олмоқдалар (60).

Илғор – кўшиндан олдин юривчи ва, уларнинг хавф-хатарсиз ҳаракатини таъминловчи отряд: ... ёв илғорлари ёққан гулханлар милт - милт қилмоқда эди (60).

Черик- «кўшин», «аскар»: ... ёғий кўприкнинг ёнига ёнган жойини тузатмагунча устига черик чиқармас эди (67).

Дубулға- темирдан ясалган бош кийим: Эгарларининг қошига ёй осилган, бошларига дубулға кийган ... отлик аскарлар ҳовлига кираётиб, атрофга аланг-жаланг кўз югуртириб чиқди (69).

Офтобачи- офтоба (обдаста)да сув қуювчи: Ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмай ҳансираб ўтирган офтобачи пастга тикилиб қаради – ю, ўриндан сакраб турди (74) .

Тахтиравон – тўрт киши тўрт томонидан кўтарадиган, подшоҳ ва маликалар ўтирадиган кўчма тахт: Ҳозир бу ерга олий зотлар қадам ранжида қилурлар. Тахтиравонни тўрт киши тўрт томондан кўтаради, унинг ичида подшоҳ ёки лашкарлар ўтиради (75).

Мўкки- чармдан тикилган енгил оёқ кийими: Унинг оёғидаги ихчам мўккиси тошдан - тошга енгил ўтиб боради (75).

Чопқин- ҳамла, ҳужум маъносида: Шунда Бобур тоғларга кўй ва йилқи ундириш учун уч юз аскар билан чопқинга кетган Аҳмад Танбални эслади (95).

Жиба- жанг кийими, совут: Елкаси ва кўкрагини ёпиб турган жибанинг темири офтобда йилтирарди (95).

Юкунмоқ- эгилмоқ, ҳурмат юзасидан таъзим қилмоқ: У Бобурдан эллик қадамча нарида отдан тушиб, кўл қовуштириб келди-да, ер ўпиб юкунди (96).

Ясовул- йўл соқчиси, амалдор шахсни кузатиб борувчи соқчи: Ясовул кириб, Қутлиғ Нигор хоним билан Али Дўстбекнинг чодирга киришига ижозат сўраётганларини айтди (106).

Табл- ноғора: Шу пайт қальанинг нариги четида–Хакан дарвозаси томонда кўшкарнайларнинг ғат - ғати, табл ва ноғора товушлари эшитилди (135).

Чўқмор –гурзи, курол тури: Бири оғир чўқмор билан мавлонанинг билагига уриб, қиличини кўлидан тушириб юборди (138).

Ғул- кўшиннинг маркази: Подшо ҳам, унинг туғлари, байроқ-дори ҳам ғулда бўлур (171).

Мегажин- мўғулча сўз, урғочи чўчка. Хотин-қизларга нисбатан ишлатиладиган қаттиқ ҳақорат сўзи: Эрсираган мегажин иззатини билиб уйда ўтирмайдими? (197). Бу ўринда **мегажин** сўзи кўчма маънода қўлланилмоқда.

Қопқа- дарвоза: Шайбонийхон деди: Самарқанд қопқаларини биз учун очиб келдингизми? (202) .

Учма- жар, завур: Тоғларда қанча оту тевалар қолди, учмалардан ўтиб келган отим энди шу балчиқда қолсинми-а? - деди Тохир отига ачиниб (210).

Сақдоқ- ўқ-ёй халтаси: Аҳмад Танбал бўйнини мўлжаллаб урган қилич Бобурнинг ёй-ўқлари солинган сақдоғига тегиб, уни шарт кесиб тушди (284).

Романда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид пред-мет ва тушунчаларни ифода этувчи, ҳозирги замон китобхонига унчалик тушунарли бўлмаган айрим тарихий ва архаик лексик элементлар ҳам борки, шулардан намуна сифатида куйида-гиларни келтирамиз:

Айғоқчи - шпион, **амиру умаро** - амирлар амири, **ашъор-шеърлар**, **бек-** маълум бир кўшин тудасига раҳбарлик (командир-лик) қилувчи киши, **бегим** - юсак ҳурмат юзасидан аслзода аёллар номига қўшиб айтиладиган сўз, **бек атка** - ҳали балоғатга етмаган мирзоларга ҳомийлик қилиш учун подшоҳ томонидан тайин этиладиган маъсул бек, **боргоҳ** - подшоҳнинг хос чодир, **барлос**, **манғит**, **қушчи**, **қипчоқ**, **қўнғирот**, **дурмон** - ўзбек уруғларининг номи, **дўғлат** - шаҳар ҳокими, **дасторпеч** - подшоҳни кийинтирувчи, **девони ом** - подшоҳ амалдорларга кўриниш берадиган катта зал, **жиба** - зирхли ҳимоя кийими, **жарчи** – хабарчи, чақирувчи, **ини** - ука, илик - кўл, **исковуч**, **искаптопар** - шпион, **каниз** - чўри, хизматкор қиз, **кадхудо** - қишлоқ оқсоқоли, **қўқалдош** - асли кўкракдош, бир онани эмиб катта бўлган икки она болалари, **кабо** - аслзода аёллар киядиган узун енгли устки кийим, камзулга ўхшаш, **китобдор** – кутуб-хоначи, **китобат** - мактуб, нома, хат, **маъжун** - зирвор ва доривор ўсимликлардан тайёрланган ичимлик,

мўғул - мўғул уруғи, романда ўзбеклашган мўғуллар маъносида, **моли амон** - урушда тўланадиган товон, **мухрдор**– девонхона мудир, подшоҳнинг фармонларига мухр босувчи, **оға** - 1) ака; 2) катта, улуғ,(масалан, оға ойи, туркон оға); 3) мансаб (масалан, эшик оға-биринчи вазир даражасидаги энг катта бек), **ошлиқ** - дон, ун, озиқ – овқат маҳсулоти, **рикобдор** - узангичи, подшоҳ отга минаётганда узангидан ушлаб турувчи, **сарбоз** - аскар, **қазноқ** - омборхона ва бошқалар.

Романда қўлланилган бу сингари тарихий ва архаик сўзлар эски ўзбек тилидан ташқари бошқа тил қатламларига ҳам тегишлидир. Уларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

Арабча қатламга тегишли тарихий ва архаик сўзлар: **або**, (тун матодан тикилган уст кийими), **навоҳи** (кичик ўлка, туман), **улуфа** (маош ва турар жой маъносида), **табл** (ноғора), **мусоҳиб** (суҳбатдош), **саххоф** (муқовачи, китоб савдоси билан шуғалланадиган одам).

Форс-тожик тилига оид тарихий ва архаик сўзлар: **миз** (олти оёқли столча), **Кўҳак** (ҳозирги Зарафшон дарёсининг номи), **нишон** (буйрук), **дахана** (даранинг оғзи), **хуфия** (яширин қилинган иш), **шабпўш**(- кечаси кийиб ётиладиган дўпписимон енгил бош кийими).

Мўғул тилига оид тарихий ва архаик сўзлар: **улус** (эл, халқ), **мегажин** (урғочи чўчка).

Роман тилида ишлатилган ва тарихий ва архаик сўзлар сирасига киритилган бир қатор сўзларни бугунги кунда ўзбек адабий тилига қўллаш мумкинми? деган савол туғилади. Асардаги архаик ва тарихий деб қаралган сўзларнинг айримлари бугунда жонли халқ тилида ва баъзи шеваларда истеъмолда эканлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Масалан, **баковул**, **ёвук**, **ошлиқ**, **коргар**, **понсод**, **жарчи**, **ини**, **оға**, **кўкалдош**, **мегажин**, **чалвор** (кийим тури), **хобгоҳ**, **қала-ми** (нозик, юпка), **яктак** (устки кийим), **эшик** (ҳовли, уй маъносида).

Романда **тоқи** (чўққисимон заифона бош кийими) сўзи қўлланилган. Бу сўз айнан бош кийими маъносида Хоразмда, ўғуз диалектида **тоқи**, **тақи**, **тақия** вариантларида ишлати-

лади. Эшик сўзи Андижон шеvasида ҳозирда эркин қўлланади.

Арабча, форсча – тожикча сўзлар

Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур яшаган давр эски ўзбек адабий тилида арабча ва форсча-тожикча сўз ва иборалардан, изофали бирикмалардан фойдаланиш анча авжигачиққан эди. Бу ҳақида китобнинг иккинчи бобида ҳам тўхталганмиз. Бу ҳодиса, асосан, назмий асарлар тилида кўп учрайди. Лекин, шунга қарамай, Бобурнинг «Бобурнома» асарида адабий тил соҳасидаги бу анъанага унчалик ружу қилинмайди. Бобур ўз асарида арабча - форсча элементлардан керагидан ортиқ даражада фойдаланмасликка ҳаракат қилгани каби Пиримкул Қодиров ҳам ушбу романида ана шундай хорижий лексик бирикларга онда-сондагина мурожаат қилади. Агар эътибор берилса, романда ишлатилган арабча, форс - тожикча сўзларнинг асосий қисми персонажлар нутқида эмас, балки муаллиф тилида учрайди. Шулардан кўпчилиги китобхонга таниш, тушунилиши осон, изоҳ талаб қилмайдиган каниз, ҳазрат, ҳоким, хобгоҳ, ҳарам, арк, қалъа, камина, халойиқ, жанг, сетор, фақир, сарбоз, ашъор, китобдор, мактуб, нома, дасторпеч, вазир, муҳрдор, боғот, махфий каби сўзлардир. Лекин тарҳ (чизма, лойиҳа), мусаввир (рассом), доруға (шаҳар ҳокими), буздил (эчкиюрак, кўрқоқ), кадхудо (қишлоқ оқсоқоли), рикобдор (узангичи), фикҳ (мусулмон қонуншунослиги), барият (бек ва аъёнлар), райят (фука-ро), мусоҳиб (сухбат-дош), мавкаб (подшоҳ ва унинг барча аъёнлари, яқинлари), ҳафткор (етти хил ранг), сахҳоб (муковачи), фаторат (алғов-далғов), сангфарш (гўзал тошлардан гул яшаш), барак (чуч-вара), чақардиза (шаҳар ташқарйидаги қалъа), настаълик (араб ёзувидаги ҳусни хатнинг кенг тарқалган бир тури), Дабусия (темир кўрғон), Сарипул (бир қишлоқ номи), унсия (дўстлик уйи), надим (сухбатдош), рубъи маскун (дунёнинг инсон обод қилган қисми), навоҳи (туман), реву ранг (шумлик, ўз ишига пухталиқ), шабпўш (кечаси кийиб ётиладиган дўпписимон

енгил бош кийими), **кўҳак** (кичик тоғ), **гуфтигў** (гаплашиш), **жустижў** (қидириш), **шустишў** (ювиш), **банд** (сув омборининг тўғони), **танў таъриф** (таънасию мактови), **барқзан** (чақмоқ чақиб, милтиқнинг пилтасини ёндирадиган одам), **муҳандис** (инженер), **хатм қилиш** (тугатиш), **муқаййим** (жавоҳиршунос, заргар) каби анчагина арабча-форсча сўзлар ҳам романда кўзга ташланадики, булар, асосан персонажлар нутқида берилган. Бундай сўзларнинг маъноси ҳозирги замон китобхонига унчалик тушунарли бўлмагани учун уларнинг маъносини муаллифнинг ўзи шу сўзлар ишлатилган саҳифалар охи-рида изоҳлаб берган ҳолатлари ҳам бор.

Араб, форс-тожик тилларига хос элементлар орасида изофали бирикмалар ҳам бор. Форсча-тожикча изофа, бизнинг фикримизча, ўша давр туркийзабон аҳолисининг нутқида қарийб ишлатилмаган. Улар, асосан, назмий асарлар тилига хос бўлиб, насрий асарлар тилида кам учрайди. «Бобурномада» ҳам форсча-тожикча изофа конструкцияси фақат икки жойда (55, 73-бетларда) учрайди, холос. Романда ҳам форсча-тожикча изофали сўз бирикмалари унчалик кўп эмас, борлари ҳам персонажлар нутқида учрайди. Масалан: **моли амон** (70), **ислими гулхан** (81), **нақши лола** (81), **тожи сар** (88), **соҳиби истедод** (93), **соҳиби қудрат** (93), **шамшири хос** (97), **онаи зор** (106), **волидан муҳтарама** (108), **хонаи хос** (114), **Ғори ошиқон** (116), **фармони олий** (116), **хулласи калом** (127), **аҳли оила** (157), **жойи намоз** (163), **гули бодом** (165), **соҳибқирони аъзам** (169), **хоқони муаззам** (169), **руби маскун** (302), **пули сангин** (383), **кўли малик** (401), **боди самум** (479), **важҳи тасмня** (495), **буқай хайр** (504), **бани башар** (507) ва бошқалар. Бу каби форсча – тожикча изофалар ўша давр адабий тилида трафарет ифода шаклига кириб қолганлиги сабали Пиримқул Қодиров ҳам уларни ўз романида ўзгартирмай, ўзбекчага ўгирмай, ўз ҳолида ишлатаверишни лозим кўрган.

Форс-тожикча изофа белгиси арабча эски ўзбек ёзувида акс эттирилмайди. Ҳозирги кириллча ўзбек ёзувида эса бу белги – «и» шаклида ёзилиши қонулаштирилган. Форс-тожикча изофаларни шу тарзда ёзиш қондасига Пиримқул Қодиров ҳам ўз

романида мунтазам амал қилган. Лекин баъзи изофа бирикмалари романда изофа белгисисиз **соҳибқирон, соҳиб истеъдод, соҳиб қудрат, жойнамоз** тарзида акс эттирилганки, бу ҳам ўзини оқлайди. Негаки шу типдаги фосча-тожикча изофали бирикмалар эски ўзбек тилида «-и» изофа белгиси иштирокисиз талаффуз қилинар эди.

XIV-XVI аср эски ўзбек тилида арабча изофа шаклидаги бирикмалар ҳам баъзан ишлатилар эди. Буни биз кўпроқ айрим асарлар номларида учратамиз. Арабча сўзларнинг ўзидангина тузилган арабча изофали бирикмалар «Бобурнома» да ҳам, Бобур тўғрисида ёзилган ушбу романда ҳам камдан - кам кўзга ташланади.

«Бобур» романи тилида биз ана шундай арабча изофали бирикмаларни фақат айрим персонажлар тилидагина, уч-тўрт жойда учратдик. Жумладан, Бобурнинг устози Хўжа Абдулла нутқида:

«...биз Самарқанддай оламшумул **доруссалтанага** муясар бўлганимиз учун шукроналар айтмоғимиз керак» (126). Марғилондан келган чопарнинг Бобурга қарата айтган гапида: «**Жаноб амирал умаро, Танбалнинг амалдору солиқчилари** ҳам жабр-зулмни ҳаддидан ошириб юборди» (162). Бобур нутқида: «-Мавлоно, «**Ҳабиб ус-сияр**»ни неча йил ёзгансиз» (510).

Келтирилган учта мисолдаги учта арабча изофали бирикма романда бир хил эмас, уч хил имлода ёзилганлигини муаллифнинг ўзига ҳавола қиламиз.

Романда тасвирланган персонажларнинг тили ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради, образни типиклаштиришда ёрдамчи роль ўйнайди. Айрим персонажларнинг Бобурга нисбатан **ҳазратим, ҳазрати олий, ҳазрати олийлари, мирзом, мирзо ҳазратлари, амирзода, амирзодам, пушти паноҳим** деган сўзлар билан, Қутлуғ Нигор хоним ва Хонзода бегимларнинг **Бобуржон** деб мурожаат қилишлари, Бобур хонадони аёлларига нисбатан **бегим, хоним, ҳазрат хоним, хоним ҳазратлари, олий насаб бегим** каби сўз ва ибораларни ишлатишлари ўша давр кишиларининг бир-бирига бўлган

хурмат ва муомала-муносабати қандай тил воситалари билан ифодаланганлигини кўрсатади.

Яна шу нарса ҳам характерлики, XV-XVI аср эски ўзбек адабий тилида, айниқса, Алишер Навоий ва Муҳаммад Солиҳ асарлари тилида I шахс бирликдаги кишилиқ олмоши (**мен**)нинг маъносини бериш учун алоҳида стилистик бўёққа эга бўлган **фақир**, **бу фақир**, **бу қул**, **қулингиз**, **банда**, **бу банда**, **камина каби сўзлар** ва сўз бирикмалари амалда қўлланилар эди. Камтарлик, хоксорлик белгисининг тилдаги ифодаси деб ҳисоблаш мумкин бўлган бундай сўз ва иборалардан Пиримқул Қодировнинг ҳам ўз романидаги айрим персонажлар нутқини индивидуаллаштириш ва улар характерини очиш мақсадида фойдаланган. Жумладан, романда **фақир** сўзи икки маънода қўлланилади. Биринчидан, ўз асл «камбағал», «бечора» маъносидан: «фақир у бечоралар очдан ўлмаслик учун эшак гўштини, ит гўштини ейишгача етиб бормишлар» (114). Иккинчидан, бу сўз биз юқорида таъкидлаган «**мен**» олмоши ўрнида: «... бу хужранинг деворларига ҳам фақир шуларни ишлатмишмен» (83). Аммо бекларнинг баъзи андишаларидан фақир хабардормен (89); Фақир у зотни устоз ўрнида кўрур эдим (117); Бегим, фақир дунёдан тоқ ўтмоқчимен (133).

Айни шу иккинчи маънода **қулингиз**, **камина** сўзлари ҳам айрим персонажлар тилида камтарлик белгиси сифатида ишлатилади. Масалан: Амирзодам, қулингиз чора топишдан ожизмен (88); Қулингиз айтмоқчи...(88); Камина Андижон кўрғонини мудодофага тайёрлаш билан банд бўлурмен (36); ... камина Бобур мирзо ҳузурига кирай (59). Кутганлар, ахийри адолат ғолиб чиққан кунларга етганмиз (160). Сиз ўшаларга мурожаат қилинг (16). Сиз билан уруш бошлаган инингиз Умаршайх мирзо жардан йиқилиб шункор бўлди! (58).

Диалектал сўзлар

Бадий матнлардаги лексик бирликлар ўз мавзуларига кўра ҳам, этимологик асосларига кўра ҳам адабий тилда маълум хосликларга эга бўлади ва бу табиий ҳол саналади. Ҳар бир халқнинг бадий ижодкорлари асарлари матнларида ўз адабий

тилларининг умумлексик фондидаги сўзлардан фаол фойдаланишлик билан бирга, шу ижодкорларнинг қайси регионда ўсиб, вояга етиши, шу регионнинг жонли сўзлашув нутқини мукамал ўзлаштиргани, булардан ўз асарларида муаллиф нутқи лексикаси сифтида у яшаб-ўсган жойнинг ўзига хос сўзлари бадий асар матни бадийлигини образли тасвирлашда восита бўлади.

Шунингдек, бадий асарлардаги қаҳрамонларнинг нутқларини жонли қилиш ва бадийлаштиришда улар ўз қаҳрамонларининг нутқидаги сўзларнинг қўлланилиши воситасида уларнинг яшаш манзилларини реаллаштирадilar. Қаҳрамон нутқидаги диалектал сўзлар уларнинг қайси жойдан эканлигини кўрсатиб туради.

Пиримкул Қодировнинг ўз асарида тасвирланаётган давр тилининг ўзига хос айрим хусусиятларини персонажлар нутқида акс эттиришнинг бошқа бир усулидан ҳам самарали фойдаланилигини кўрамиз. У ҳам бўлса, баъзи персонажлар нутқида шу шахс мансуб бўлган маҳаллий шевага хос лексик ва грамматик элементларнинг ишлатилишидир. Буни биз, аввало, Фарғона шеваси айрим хусусиятларининг шу шева вакилларида бўлган Мазидбек, Шеримбек, Қосимбек, Тоҳир каби образлар нутқида кўрамиз:

- Кун исиди, амирзодам, ёз рамазони тинкани қуритур. Ифторгача толиқиб қолмасинлар. Энди бориб, салқинда мутолаа қилсинлар (36).

Хурмат маъносини ифодаловчи буйруқ-истак феълининг II-шахс бирлик шаклини «толиқиб қолманг» ўрнига «толиқиб қолмасинлар», «мутоала қилинг» ўрнига «мутоала қилсинлар», деб ишлатиш фақат ҳозирги пайтдагина эмас, Бобур яшаган даврда ҳам андижонликлар нутқида хос хусусият бўлган. Қолаверса, якка шахсга нисбатан хурмат маъноси аслида кўпликни ифодаловчи сиз олмоши ҳамда кўпликнинг –лар, –(и)нгиз қўшимчаларини олган феъллар орқали ифодаланиши мумкинми. Бундай қўлланилишни биз Пиримкул Қодиров романида тасвирланган баъзи персонажлар тилида учратамиз: Шерпанжа деб отамни айтсинлар. Мен кўрганмен, зарблари

бундан ўн хисса ортиқ. Мушт урсалар, энг зўр йигитни ҳам йиқитурлар (36). Онам ҳақлар (90). Соҳибқирон бобонгиз мана шу Хўжандга ҳам неча бор келганлар. Сирдарёдан нечи бор ўтганлар, вазият етилишини неча бор кузатганлар.

Аҳолининг шеvasига хос элементлар ёзувчи томонидан қипчоқ шеvasи вакиллари нутқида ҳам акс эттирилган. Жумладан, Робияни Самарқандга зўрлаб олиб кетган қипчоқ йигитлари тилида «ж» ланувчи ўзбек шеvasига хос элементлардан куйидагиларни кўрамыз:

- Сулув қияга ўхшайди! - деди қисик кўзли қипчоқ йигит ёнидагига қараб.

- От жўқ экан-да, - деди шериги афсусланиб.

- Жахши қия отдан ҳам қиймат бўлади. Жур, олиб чиғайик (71).

- Сиз илгари навкар бўлганмисиз?

Юзи шишинқираган бу одам хавотирли товуш билан:

- Ҳа, - деди.

- Қачон?

- Кўп жил бўлди.

- Андижонга борганмисиз?

- Жўқ... берироғидан қайтқанмиз.

- Ука! Укажон! Мен Робия деган қизни кўрганим жўқ.

Ўлдирсанг, майли, ўлдир, лекин мендан бекорга гумонсирама, ўшанда мен қиз обқочадиган аҳволда эмас эдим. Туғушган укам кўприкдан жиғилиб, сувға оғиб ўлди. Қамишларнинг орасидан уч кун кидириб ўлигини тополмадим. Балчиқ жутиб кетган экан (123-124)

- Жуман маймоқ ҳозир қаерда?

- Билмадим-ов. Уч - тўрт жилдан бери кўрган эмасмен. Баттарин жигит эди, ўлиб кетдима ё бошқа подшонинг хизматига ўтиб кетдима (124)

- Кўлдан берганга қуш тўймас. Жотиб жесанг бу нон икки кунга ҳам жетмайди. Лекин мен шунинг кучи билан қишлоғимга жетиб оламан. Ана у товнинг орқасида оғаниларим бор... Қишлоғимга жетиб борсам, бир-икки қоп ғалла товиб келаман. Лекин бўш қоп тик турмас экан. Ука,

битта чўбир отим бор эди, кузда сўйиб жиб қўйдик. Пиёда кетай девам, оч одам товда жиғилиб совукда қотиб ўламан, деб кўрқдим (125).

Демак, юқорида келтирилган мисоллардан маълумки, кипчоқ шеvasига хос бўлган **жўқ, жахши, жил, жиғилиб, жетмайди, жур, жот, қайтқанмиз. обқочадиган, тов, оғиб, сулув, чўбир, билмадим-ов, ўлиб** кетдима каби лексик элементлар ва сўз шакллари ёзувчига персонаж нутқини индивидуаллаштириш воситаларидан бири бўлиб хизмат қилган.

Романда тасвирланаётган воқеалар, уларда иштирок этадиган қахрамонлар тилига хос бўлган айрим диалектал сўзлардан ташқари, шу давр кишилари тилида эркин қўлланилаётган диалектал форс-тожикча сўзларнинг ишлатилишини ҳам кўрамиз. Бу сингари сўзларнинг истемол қилинишининг тарихий асослари бор, албатта. Шундай сўзлардан бири «арзадошт» сўзидир. «Арзадошт» - бу сарой ва унинг девонхонасида ишлайдиган лавозим бўлиб, шоҳ хузурига турли хат, аризаларни олиб кирувчи хизматкор. Бу мансаб номи романда давр тили талабига ва шу сўзнинг ишлатилиш доирасига кўра форс-тожикча номланган: Бобур хузурига қимматбаҳо совғалар билан арзадошт кўтариб кирди (54). Арабча туб сўз «ариза» ва форс-тожикча «доштан» (эга бўлмоқ) сўзларидан ҳосил бўлган арабча-форсча ясама сўз.

Ўзбек халқ шеваларининг айрим вакиллари тилида форс-тожик тилидан ўзлашган ва шу лаҳжа, шевада эркин қўлланиладиган айрим сўзлар борки, улар адабий тилда ишлатилмайди. Жонли сўзлашув нутқида фаол истемолда бўлади. Бунинг тарихи узоқ тарихга бориб тақалади. Шунинг учун ҳам романдаги айрим персонажлар тилида, ҳатто муаллиф нутқида ҳам шундай сўзларни бемалол ишлатилишини кўрамиз: Мирзоларинг **баракни** ҳам санабдур ! (167). «**Барак**» форсий туб сўз бўлиб, овқатнинг номидир. Ўзбек адабий тилидаги «**чучвара**» сўзи ўрнига айрим диалект ва шевада форс-тожик тилидан ўзлашган варианты - «**барак**» ишлатилади. Самарқанд, Бухоро, Жанубий Ўзбекистоннинг қишлоқ, туман, шаҳарларида «**гўшт барак**», «**қади барак**» (қовоқ солинган), «**тухум барак**» (тухум,

сут ва сариф ёғ солинган), «шўра барак» (баҳорда тоза ўсиб чиққан шўра ўти солинган), «ўт барак» (баҳорда янги унган кўрпа ўтдан тайёрланган) каби турлари кенг истеъмол қилинади ва шундай номланади.

Ёзувчилар ўз халқлари турмуш тарзлари ва тиллари (шева ва лаҳжа)нинг барча томонларини қанчалик яхши билсалар, улар асарларида тасвирланаётган воқеалар, персонажлар нутқи, уларнинг гапириш усуллари, дунёқараши, ички дунёси, руҳий ҳолатидаги хусусиятлар шунчалик ишонарли ва реал чиқади. Асардаги диалектизмлар унинг лексик-семантик ва стилистик асосларидан бирини ташкил қилади.

Ҳарбий лексика

«Бобур» романи ҳозирги замон китобхонига мўлжаллаб ёзилгани туфайли, унинг тили, табиий, ҳозирги ўзбек адабий тилининг нормаларини ўзида тўлиқ акс эттирган. Шунинг билан бирга, бу асар тарихий мавзуда ёзилганлиги сабабли унда тасвирланаётган давр адабий тилининг ўзига хос энг характерли турли белгилари ўз инъикосини топмаслиги мумкин эмас эди. Буни биз асар тилининг лексикасида, айниқса, яққол кўрамиз. Асар тили лексикасининг энг характерли қатламларидан бири ҳарбий атамалардир.

Маълумки, романда Бобур фаолиятининг энг салмоқли қисми – унинг тўхтовсиз ҳарбий юришлари гоҳ ғанимни енгиб, ғалаба нашидасини суриши, гоҳ енгилиб мағлубият аламини чекиши билан боғлиқ бўлган психологик кўплаб воқеа-ҳодисалар акс эттирилган.

Аввало шуни айтиш керакки, романда қўлланилган ҳарбий атамалар, турли сўз ва иборалар ҳарбий ҳаракатлар билан боғлиқ бўлган предмет ва тушунчаларни ифодаловчи лексик элементлардир. Бундай элементлар XIV-XVI асрлар эски ўзбек адабий тилида, жумладан, «Бобурнома» тилида ҳам мавжуд эди. Лекин «Бобурнома»да Бобур томонидан ишлатилган ҳарбий атамаларнинг барчаси Пиримқул Қодировнинг «Бобур» романида тўлалигича акс этган деб бўлмайди. Романда биз уларнинг айримларинигина учратамиз.

Роман тилида ишлатилган ҳарбий сўз ва атамалар ҳарбий фао-лиятнинг турли соҳаларига дахлдор бўлиб, уларнинг бир қисми келиб чиқиши жиҳатидан мўғулча ёки турк ва мўғул тиллари учун муштарак бўлган сўзлар эканлиги билан характерланади. Қолаверса, XIV-XVI асрларда эски ўзбек тилида истъмолда бўлган, Алишер Навоий ва Бобур асарларида акс этган ҳарбий атамаларнинг кўпчилиги Амир Темур фаолияти билан боғлиқ. Амир Темур ўз кўшинида янгича қонун-қоидаларни, тартиб-интизомни жорий этиш билан бирга, кўшинга Чингизхон армиясида мавжуд бўлган ва ўша давр учун намуна ҳисобланган аскарӣ тизимни олиб кирди. Шунинг натижасида кўпгина ҳарбий тушунчалар мўғулча терминлар билан атала бошлади. Бобур ҳам ўз «Бобурнома»сида ана шундай асли мўғулча ҳарбий терминлардан, анъанага кўра, фойдаланди. У бу соҳада янгилек ҳам қилди. Аввало, Бобур лашкарга тартиб бериш, қисмларни жойлаштириш, урушга тайёрлаш, ҳужум қилиш усуллари, уларни ниҳоясига етказиш каби ишларни бажаришда ҳарбий юришларда доимо ўзи билан бирга бўлган Шайх Зайннинг «Фатҳнома» номли асаридан ўқиб ўрганган. У ёзади: «...чун бу «Фатҳнома»дан ислом черикининг кайфияти ва куффор хайлининг камийяти, суфуф ва ясолнинг турушлари ва аҳли ислом ва аҳли куфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлув, ул жиҳаттин безиёда нуқсон ўшул (БН, 366).

Иккинчидан, Бобур ҳарбий қисмларнинг жойлашиш тартиби, тузилиши билан боғлиқ бўлган тушунчаларни терминлар билан аташда илгаридан, Темур давридан давом этиб келган анъанага янгилеклар киритди. Бундай янгилек нималардан иборат эканлиги тўғрисида Бобурнинг ўзи шундай маълумот берган: «Агарчи бронғор ва ўнг қўл ва ўнг ён бир маъноси бор, вале алфоз тағйири била ташхис мухталиф маънийға мен итлок қилдим. Нечукким, маймана ва майсараким, бронғор ва жвонғор дерлар, ясолда қалбнингким, гул девлар, дохили эмас. Мунда бу навъ ясолни ўшул сарофате била бронғор ва жвонғор дейилди. Яна зулким, бошқа ясолдур, шунинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилди. Яна гулдаким, хосса тобиндур, шунинг ямин ва ясорини ўнг ён ва сўл ён айтилди. Яна хосса

табиндаким, бўй тенгидур, турки лафзида мутаррадни ҳам бўй дерлар, шунда ул бўй мурод эмасдур, яқин муродтур, шунинг ямин ва ясорни ўнг ва сўл аталди» (БН, 272 - 273).

Бобурнинг бу маълумотидан шу нарса аёнки, Бобур кўшин тузилмаси таркибига кирувчи қисм (бўлак)ларни алоҳида-алоҳида терминлар билан атаган. Жумладан, кўшин таркибига кирувчи қисмларнинг саф-саф қилиб жойлаштириш, тузилиш тартиби ясал дейилса, шу ясолда уч хил ғул (қалб, марказ, ядро) бўлади. Биринчи ғулнинг ўнг ва сўл тарафида жойлашган қисмлар бранғор (бурон-ғор) ва жванғор (жувонғор) дейилади. Иккинчи бир ғулнинг ўнг ва сўл тарафида жойлашган қисмлар ўнг қўл ва сўл қўл дейилади. Яна бир ғулрезервнинг ўнг ва сўл томони ўнг ён ва сўл ён дейилади. Яна бир ғулники ўнг ва сўл деб аталади.

Ҳарбий тушунчаларни ифодаловчи туркча-мўғулча терминлар орасида –вул ва –л кўшимчалари билан ясалган атама-лар алоҳида бир гуруҳни ташкил қилади. Турк ва мўғул тиллари учун муштарак бўлган –вул кўшимчали сўзлар эски ўзбек тилида асосан XI-XII асрларда пайдо бўлди. Немис олимий Герхард Дёрфер шу кўшимча билан ясалган сўзлар эски ўзбек тилида 100 тадан ортиқ эканлигини таъкидлайди. Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн»да –вул кўшимчали оўзлардан бир нечасини мисол қилиб келтириб, улар асосан сарой мансаб-ларини ва ҳарбий тушунчаларни ифодаловчи сўзлар эканлигини кўрсатган. Жумладан:

Хировул // ировул – илғор отряд, кўшиннинг олдида борувчи қисм, авангард.

Чағдовул // чангдовул // чиндовул – кўшиннинг охирида борувчи қисм, арьергард. «Бобурнома»да яна «арьергард бошлиғи» деган маънода ҳам ишлатилган.

Чаповул – кўшиннинг ўнг қаноти (буронғор).

Шақовул – кўшиннинг сўл қаноти (жувонғор).

Китповул // китповул – қалъа бошлиғи, комендант, кўрғон соқчиси.

Йонқовул – кўшин қанотини ҳимоя қилувчи отряд.

Дақовул – пистирма, пистирмада турувчи.

Шиғовул – подшо саройидаги қабул маросимларини бошқарувчи катта амалдор, қабулга элчиларни олиб кирувчи.

Ясовул – саройга кирган-чиққанларни назорат қилувчи, бошқарувчи.

Шулар қаторига «Бобурнома»да учрайдиган **қоровул**, **жангдо-вул**, **тутқовул**, **бақовул** каби сўзларни ҳам қўшиш мумкин.

«Бобур» романида эса –вул қўшимчали юқорида кўрсатилган сўзлардан фақат **бақовул** (28, подшоҳ ошхонасининг маъсул ходи-ми), **чиғовул** (65), **ясовул** (106), **жангдовул** (211), **шиғовул** (255), **қоровул** (283) сўзлари ишлатилган. Айрим ўринларда шу сўзларнинг эквивалентларидан фойдаланилган. Масалан, **ўнг қанот** (240), **чап қанот** (240), **марказ** (240), **илғор** (242), **юртчи** (261), **тилчи** (419), **ўнг** (454), **сўл** (454).

Турк ва мўғул тиллари учун умумий бўлган ҳарбий атамалар орасида –л қўшимчаси билан ясалган сўзлар ҳам борки, буларнинг баъзилари «Бобурнома»да бўлганидек, романда ўз синоними билан алмашилиб ишлатилган. Масалан, **ясол** ва **саф**: Иброҳимнинг ҳарбий филлар ҳимоясига таяниб уришадиган қўшинида пиёдалар кўплиги ва **сафлар** тигиз бўлиши маълум эди(453). Ҳеч ким буйруқ-сиз кўзгалмасин, **ясол** бузилмасин!-деб ҳаммани қаттиқ тутиб турарди (453).

Аммо ўша давр тилида фаол истеъмолда бўлган шу типдаги, яъни –л билан ясалган бирқол (пистирма), **тўсқол** (соқчи, қоровул), **суюрғол** (инъом, совға), **тунқол** (қўшиннинг белгиланган жойга тўпланиши ҳақидаги хабар), **қунбул**, **қумбул** (қўшин қанотларини душман ҳужумидан ҳимоя қилувчи ҳарбий қисм, отряд), **будол** (қўшин дам оладиган жой) каби сўзлар роман тилида учрамайди. Улар ўрнида шу тушунчани ифодалай оладиган ва ҳаммага тушунарли ўзбекча сўзлардан фойдаланилган.

Романда ишлатилган **навкар**, **ўлжа**, **дубулға**, **садоқ**, **жибажеба**, **мерган** каби мўғулча ҳарбий атамаларни ҳисобга олганимизда ҳам, муаллиф ўша давр адабий тилида истеъмолда бўлган мўғулча-туркча ҳарбий атамалардан айримларинигина асар луғат таркибига киритиб, воқеа-ҳодисалар, айниқса, уруш

ҳаракатлари баёнида ва персонажлар нутқида ўринли бера олган.

Аслида XIV-XVI асрлар эски ўзбек тили лексикасига хос бўлган ва Пиримқул Қодировнинг «Бобур» романи тилида ҳам акс эттирилган ҳарбий тушунчаларни ифодаловчи сўз ва иборалардан яна қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Қурол-яроғ номлари: **ўк** (ёй ўки, найза), **ойболта**, **тиғ**, **камон**, **қалқон**, **тўп**, **тўфанг**, **ханжар**, **чакра** (ҳиндларнинг олтита кескир тиғи бор қуроли), **чўқмор** (гурзи), **тўра** (қалқоннинг бир тури) ва бошқалар.

Муҳофаза кийим-кечак номлари: **дубулға**, **жиба**, **зирҳли кийим** ва бошқалар.

Ҳарбий фаолиятнинг яна бошқа соҳаларига тегишли тушунча ва предметларни ифодаловчи сўзлар: **хуфия** (жосус, разведкачи), **чопар**, **масоф** (очиқ жойда юзма-юз олишиш), **табл**, **нақора**, **карнай**, **ғаним**, **ёв**, **ёғий** (душман), **туғ** (байроқ), **тўлғама** (куршов), **туғбардор**, **чавондозлар**, **йигитлар**, **беклар**, **навкарлар**, **аскарлар**, **тўфангдозлар**, **пиёдалар**, **девор**, **хандак**, **арава** (кейинги уч сўз муҳофаза иншоотларининг номи), **борут**, **хосса тобин** (резерв), **қувғинчи**, **ўрон** (парол), **чопқинчи**, **милтиқчи**, **насақ** (душман келса, уруш хотирхоз қилувчи) ва бошқалар.

Топонимларнинг берилиши

Топонимика- жой номлари, яъни топонимларни ўрганадиган фан. Топонимика географик номларни тўплаш билан, уларнинг келиб чиқиши ҳамда тараққиёти, шакли, мазмуни ва грамматик тузилишини тадқиқ қилиш билан ҳам шуғулланади. Бу жиҳатдан топонимика тилшунослик билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг маълум бир соҳаси сифатида қаралади. Чунки топонимларни ўрганиш тил тарихи, назарияси, диалектологияси учун жуда катта аҳамиятга эга.

Жой номларини ўрганишга олимлар қадимдан қизиқиб келишган. Ўрта Осиё жой номлари ҳақида Маҳмуд Кошғарий, Наршахий, Беруний каби алломаларимиз илк изланишларни олиб боришиб, ўз асарларида қимматли фикрларни баён қилган

бўлсалар, кейинчалик, Захириддин Муҳаммад Бобур, Абулғози Баҳодирхон каби ижодкорлар бу ишни давом эттириб, бугунги кун топонимикаси учун қимматли маълумотларни қолдирганлар.

«Жуғрофий номлар ҳақидаги фан тилшуносликнинг узвий бир қисми, тилшунослик жуғрофиянинг вакили ҳисобланади ва жуғрофий номлар бу ўзига хос қонуниятларга бўйсунувчи луғавий тил таркибининг бир қисмидир. Жуғрофий номлар анча турғунлик, барқарорлик хусусиятига эга, улар узок вақтлар давомида ҳукм суради ва шунинг учун уларни тарихий ёдгорликлар тоифасига қўшиш мумкин. Жуғрофий номлар (топонимлар) бирор бир жуғрофий нукта ва тушунчани бир сўз ёки сўз бирикмалари билан тўла ифодалаб берадики, бу сўз билан белгиланган жой бошқа жойлар билан алмашиб кетмайди, яъни топонимлар жуғрофик нуктанинг аниқ белгиланган турар жойи (адреси)дир»¹.

Халқимизда «Кўл қуриса ҳам унинг номи қуримайди» деган нақл бор. Бу бежиз айтилмаган. Халқ тили, унинг тарихи, адабиёти, маданияти, санъати, урф-одати, маънавияти – умуман олганда, бутун борлигини акс эттиради. Номлар эса инсон томонидан нарса ва ҳодисаларга қўйилади. Бу номлар тарихнинг маҳсули сифатида минг ва ундан ҳам кўп йиллар давомида сақланиб қолаверади.

Инсон умри чекланган, лекин ёзма обида, ёдгорлик, ёзма китоб ва халқ оғзаки ижоди намуналари авлоддан авлодга ўтиб етади. Ана шу манбаларда номлар сақланади.

Табиатдаги ҳодисалар, иншоотлар, дарё ва тепаликлар – умуман жой номлари асрдан асрга ўтиб келаверади. Айрим ҳолатларда эса жойларнинг ўзлари йўқолиши ва турли сабабларга кўра тугатилиши мумкин. Лекин тарихда ва тарихий манбаларда уларнинг номлари ўз ифодасини топади.

Пиримкул Қодировнинг «Бобур» романи тарихий мавзуга бағишланганлиги сабабли унда тарихни реалистик тасвирлашда «Бобурнома» асосий манба бўлиб хизмат қилган. «Бобурнома» эса тарихий-мемуар асар бўлганлиги сабабли, унда Бобур босиб

¹ Абдуллаев О. Наманган вилояти - Тошкент: Фан, 1995. 88-бет.

Ўтган йўллар, жойлар, шаҳарлар, қишлоқлар ҳақида етарлича маълумотлар аниқ берилган. Бир сўз билан айтганда жуда катта территориянинг географияси бадиият билан баён этилган.

Романда давр топонимик номлари (XV аср охири ва XVI аср биринчи ярми) айнан берилган бўлиб, номларда тарих саҳифалари намоён бўлганлиги учун ҳам уларда халқнинг ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ ҳақиқат акс этиб туради.

Асарда Фарғона водийси, Зарафшон воҳаси, Афғонистон, Тожикистон, Ҳиндистон билан боғлиқ шаҳарлар, қишлоқлар, тепа-ликлар, тоғлар, қалъалар, ариқлар, кўллар, сойлар, ҳар-хил қурилиш ва турли иншоотлар номлари келтирилган. Бу номларнинг аксарияти тарихнинг гувоҳи сифатида бугунги кунда ҳам мавжуд бўлса, айрим топонимик номлар жойларнинг йўқолиши, бузилиши билан ишлатилмай қолган. Асардаги барча топонимлар ҳақида фикр-мулоҳаза юритиш имконияти бўлмаса-да, айримлари ҳақида тўхталмоқчимиз.

Романда Аҳси ва Аҳси кўрғони ҳақида маълумот берилган. Аҳси ўша пайтлар Бобурнинг отаси Умаршайх мирзо салтанатининг маркази бўлиб, у ерда Умаршайх мирзо истиқомат қилган. Аҳси кўрғони ва унинг ёнидан оқиб ўтган сой(ариқ) тарихда Умаршайхнинг фожеали ўлими билан боғлиқ ном сифатида муҳрланиб қолган.

Аҳси тарихий манбаларда Аҳсикат тарзида берилган ва Фарғона водийсининг қадимий шаҳари эканлиги айtilган. У Муғ тепалигидан топилган сўғд ҳужжатларида (VIII) у тилга олинган.¹ «Худуд ал-олам»да: «Аҳсикат—Фарғона пойтахти, амирлар ва вазирлар қароргоҳи» дейилган. Аҳсикат ҳақида Истаҳрий², Ибн Ҳавқал³, Муқаддасий⁴ анча маълумот берганлар. Аҳсикат XVI асрдан сўнг хароб бўлган. Ҳозирда эса шаҳар харобалари Эски Аҳси деб юритилади. Бу жой Наманган вилояти Наманган тумани Аҳси қишлоғи ёнида⁵. Тарихда бу шаҳарнинг номи бошқача юритилгани ҳақида ҳам айрим

¹ Согдийские документы, вып. 1 -Москва, 1962. с.81

² . Истаҳрий. АГК, I. 333-335-бетлар.

³ Ибн Ҳавқал. АГК, II. 392 -395-бетлар.

⁴ Муқаддасий. АГК, III. 48,262-бетлар.

⁵ Қорасев С. Географик номлар маъноси - Тошкент: Ўзбекистон, 1978. 105-бет.

маълумотлар бор. Балазурий асарида **Хшикат** шаклида берилади **Ахсикат** (**Хшикат**) суғд тилида «Оқ шаҳар» деган маънони беради¹.

Асарда келтирилган жой номларидан бири **Банди Солор**. «Фотима Султон бегимнинг топшириғи билан Андижонга яширинча жўнаган Аҳмад Танбал бу орада Сирдарё кўпригидан ўтиб, **Банди Солор** йўли билан анча жойга бориб қолган эди» (27).

Бу ном ҳам ҳозирда асарда келтирилган ўринда ва шу номда айнан ишлатилмайди. Тарихда Самарқанд - Андижон йўлининг бир бўлаги сифатида қолган. Баъзи манбаларда **Банди Солор** **Салор** шаклида берилган ва Тошкентдаги ариқ «бош кўмондон» маъносидаги **сипоҳ солор** сўзидан олинган бўлса **керак²**-деган тахмин ҳам қиладилар. Хўжа Аҳрорнинг вақф ҳужжатларида **Рўдак** номи билан қайд қилинган³.

Буратоғ. Бу тоғнинг номи. «Баланд қоятошлар билан текис воҳалар бир-бирига ғалати тарзда киришиб кетган Ўш атрофлари бир неча кундан бери жуда серҳаракат. Андижон-дан туяларга ортиб келинган ҳашаматли чодирлар **Буратоғ** этагидан оқиб ўтадиган Жаннатариқ бўйига ўрнатилди. Оқбўрасой бўйларида ҳам Чилмаҳрам тоғининг этақларидаги кўкаламзорларда ҳам юзлаб чодирлар ва ўтовлар пайдо бўлди» (62).

Буратоғ баъзи манбаларда **Боратоғ** деб ҳам юритилади. Бу ном **Оқ Бурасой** каби асли **бура** сўзидан олинган бўлиши керак. Туркий тилларда нортуюнинг энг каттаси **бура** ёки **буғра** деб аталади. Бу тоғ чиндан ҳам текис жойда чўкка тушиб ётган улкан нортуюга ўхшаб кетади (62).

Аён бўладики, бу тоғнинг номланишига географик объектнинг ҳолати, кўриниши сабаб бўлган. Ёинки **Ҳодарвиш** чўлининг номланиши «Бобурнома»да келтирилган ривоятга кўра чўлдаги маълум бир воқеа-ҳодиса билан боғлиқ.

¹ . Боголюбов М.Н., Смирнова О.И. Согдийские документы, вып. ШШШ - Москва, 1963. с. 101.

² Қораев С. Кўрсатилган асар, 105-бет.

³ Чехович А. Самарқандские документы XV-XVI вв. - Москва, 1974. 292,298, 407-бетлар.

Кўксарой, Кўктош, Бўстонсарой. Шунинг учун Самарқанднинг сўнги тождорлари **Кўксаройда** турмас эдилар, фақат машхур **Кўктош** устига чиқиб, тантана билан тахтга ўтириш маросимини ўтказар эдилар. Бобур ҳам аркнинг ўнг томонида жойлаш-ган **Бўстонсаройга** тушди (98).

Бу номлар ҳозирда айнан ўз моҳият эътибори билан қўлланилмайди. **Кўксарой** Амир Темур даврида Арк ичида қурилган тўрт қаватли ҳашаматли ва улкан бинолардан бўлган. Тарихда **Кўкса-ройда** жуда кўп фожеалар бўлган, талай шахзодалар шу ерда ўлдирилган. **Кўксарой, Кўктош, Бўстонсаройлар** Самарқандда бўлган. Бу жойлар бугунда йўқолиб кетган. Уларнинг ўрнида бошқа иморатлар қад кўтарган. **Кўксарой** ўрнида ҳозирда «Афросиёб» меҳмонхонаси барпо этилган. Самарқанддаги бош майдон **Кўксарой** номи билан юритилади.

Кўринадик, тарихий манбаларда сақланган жой номлари давр ўтиши билан у ёки бу тарзда яна ном сифтида аталиши мумкин. Гарчи у дастлабки моҳиятини, айнан акс эттирмаса-да, романда эса бу номлар тарихий воқеаларни айнан, реалистик тарзда акс эттириш, бериш учун келтирилади. **Бўстонсарой, Кўктошлар** тарихда жой номлари сифатида, асарларда, луғатларда ва бошқа манбаларда қайд этилсада, бугунги кунда улар манба жисм сифатида йўқ.

Саройлар ва турли ҳашаматли иншоотлар ҳақида асарларда маълумот берилганда бундан бир неча юз йиллар аввал ҳам аждодларимиз шундай катта кошоналар қурганликлари, шарқона монументал бинолар барпо этганликлари ва улар ўзига хос зебу зийнатга эга бўлганлигидан воқиф бўламиз. Мисолга мурожаат қилайлик: Окшом **Бўстонсаройда** қандиллар ёндирилганда Бобур ўтирган Хонаи хосга Нўён Кўкалдош кириб келди. Зар билан нақшланган бу хона ҳозир жуда совуқ эди. (98).

Романдаги топонимик номларни ўрганиш ва улар ҳақида илмий мулоҳаза юритишда таққослаш учун тарихий манба «Бобурнома» саналгани учун Бобурнинг ўзи шарҳлаб берган бир ном ҳақида фикр баён қилмоқчимиз. Чунки бу бундан

қарийиб 500 йил муқаддам айтилган фикр сифатида диққатга сазовордир.

Конибил, Баъзи бировлар уни **Кони бил**, яъни форсча «тупроқ кони» десалар, айримлар, чунончи, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехон «Меҳмонномаи Бухоро» асарида кони гул, яъни «гуллар кони» дейди. Бобур эса «бу улангнинг оти Кони обгир» деб ёзган. (БН, 107).

«Бу эса ҳақиқатга яқиндир,- дейди С. Қораев. – Чунки Сиёб сувининг «атрофи тамом обгир», яъни ботқоқ бўлган (обгир терми-ни «Бобурнома»да бир неча жойда учрайди). Демак, **Кониобгир аста - секин ўзгариб Конибил шаклини олган**»¹.

Номларнинг маълум бир зарурият, сабаб ва мақсадларга кўра пайдо. бўлишига диққатни қаратмоқчимиз. Бу борада географик муҳит, аҳолининг этник шаклланиши каби маълум бир воқеа-ҳодисалар бирламчидир. Айниқса, жой номлари географик объектнинг ташқи кўриниши, жойлашиш ўрни, табиий шароити, ер бойлиги, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, маҳаллий халқнинг шуғулланадиган ишлари, касб-ҳунарлари, хўжалик юритиши, бирор шахс ёки қабила, уруғ номига биноан қўйилиши мумкин. Агар сабаблар кўп бўл-са, шулардан энг характерлиси танлаб олинади².

Роман тилидаги топонимларни хусусиятларига кўра лексик-се-мантик жиҳатдан қуйидагича таснифлаш мумкин:

- а) қабила, уруғ номи билан боғлиқ топонимлар;
- б) киши исмлари асосида вужудга келган топонимлар;
- в) жониворлар номи билан боғлиқ топонимлар;
- г) географик объект ва рельеф хусусиятларини акс эттирувчи топонимлар;
- д) маълум бир воқеа-ҳодисалар маъноси билан боғлиқ бўлган топонимлар.

Шунингдек, асарда уруғ, қабила, тарихий шахслар номи ва бошқа муносабатлар билан номланадиган топонимлар ҳам анчагинадир. Шулардан қабила, уруғ ва киши номлари билан боғлиқ топонимлар ҳақида айрим фикрларни баён қиламиз. Бу

¹ Қораев С. Географик номлар маъноси.-Тошкент: Ўзбекистон, 1978. 18-бет.

² Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши.-Тошкент: Фан, 1982. 57-бет.

сингари топонимлар қадимий характерга эгадир. Чунки қадим-да яшаган уруғ ёки қабила номи вақт ўтиши билан улар яшаган жойга нисбатан аталган бўлиши мумкин. Қабила ва уруғ номи билан аталадиган жойлар, асосан, қишлоқ ва маҳаллалардир. Баъзан бир қишлоқ аҳолиси бир уруғга мансуб бўлса, баъзан уруғ номи билан аталувчи жойда шу уруғ вакилларида умуман бўлмаслиги ҳам мумкин. Аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши бу ҳолни келтириб чиқаради. Масалан, Самарқанд вилоятига қарашли Хўжа қишлоқ ва Қушчи қишлоқларида айрим бегона уруғ вакиллари хисобга олмаганда, деярли барча аҳоли хўжа ёки қушчи уруғига мансуб кишилардир. Лекин Бўтабой деган қишлоқда бўта уруғига мансуб бирор шахс учрамайди. Ваҳоланки, тилшунослар бу қишлоқнинг номланишини бир вақтлар шу ҳудудга келиб яшаган бўта уруғи (ўзбек уруғларидан) билан боғлайдилар¹. Маҳаллий аҳоли эса бунини бошқача талқин этишади. Уларнинг айтишича, ушбу қишлоқ ҳудуди дастлаб бутазор ва чангалзорлардан иборат қаровсиз жой бўлган экан. Биринчи бўлиб бу ерга Бўтабой исмли деҳқон ўз оиласи билан кўчиб келади ва ерга ишлов бериб тирикчилик қила бошлайди. Шундан кейин бошқалар ҳам кўчиб кела бошлашади. Қишлоқ эса ўша киши номига кўра Бўтабой деб аталиб келинган. Бу ривоятга биноан қишлоқ номланишида бута (ўсимлик) ва Бўтабой исмли шахс номи назарда тутилган бўлса ажаб эмас.

Юқорида таъкидлаганимиздек, тарихий романлар тилида ҳам уруғ номи билан боғлиқ топонимлар етарлича учрайди. Бинобарин, хўжа уруғи билан боғлиқ Хўжа Катта, Хўжа Дийдор каби қишлоқ номлари, Дашти Қипчоқ сингари қипчоқ уруғи билан боғлиқ дашт номлари шулар жумласидандир. Чақар деган қишлоқ номи ҳам мавжуд бўлиб, аслида шаҳар деворининг ташқарисидаги қалъа, истехком чақар деб аталган. Шунингдек, чаҳар деган мўғул уруғи ҳам бўлган. Мўғулистонда Чаҳар деган жой ҳам бор. С.Д.Номинханов Ўзбекистонда Чақар номи қишлоқлардан еттитасини санаб ўтади ва бу қишлоқлар чаҳар уруғи номи билан аталган деб таъкидлайди. Самарқанд шаҳрида

¹. Қаранг: Ўринбоев Б. Асрлардек барҳаёт номлар. - Самарқанд: Зарафшон, 2003. 98-бет.

ҳам Чақар деган маҳалла бўлиб, у ҳозирги Сиёб туманига қарайди. Шунингдек, Нарпай ва Иштихон туманла-рида ҳам шу номдаги қишлоқ бор. Тарихий асарлар тилида бу атама «Чақар» шаклида қўлланган: Уни Андижоннинг Чақари-даги тош истеҳком ичига, ўлим жазосини кутадиган маҳбуслар ҳужрасига қамаб, эшигини ташқаридан қулфлаб олдилар (139).

Ургут топонимининг ҳам арғу қабиласи билан боғлиқлиги мавжуд. Маҳмуд Кошғарий арғу – турк қабиласи номи, деб ёзади¹. Демак, Арғут–Арғут–Ургут шаклига келиб қолган, яъни **арғу+т=арғут**; -т қадимги туркий ва мўғул тилларида кўплик ҳосил қилувчи кўшимча бўлиб, Ургут арғут – «арғулар» маъносини билдиради.

Бундай топонимлар тарихий романлар тилида озчиликни ташкил этиб, бу асар воқеалари тасвири давомида топонимларни беришдаги чекланганлик оқибатидир.

Жой номларининг ҳосил бўлишидаги сабаблардан бири маълум бир шахс ном билан боғланганлигидадир. Бунда шу ҳудудда яшовчи кишиларнинг мавқеи, касби, мансаби, қайси хусусияти билан тарихда ном қолдирганлиги ҳисобга олинади.

Тарихий асарлар тилида киши исми билан боғлиқ топонимлар ҳам катта бир гуруҳни ташкил қилади. Ёзувчи маълум бир тарихий шароит, давр воқеа-ҳодисаларини ҳикоя қилар экан, киши номлари билан боғлиқ топонимлардан ҳам ўринли фойдаланишга ҳаракат қилади. Қўлланилган бундай топонимлар ўша жойнинг маълум бир тарихий шахс билан алоқадор эканлигини кўрсатиб туради. Айрим топонимлар эса буюк соҳибқирон Амир Темур номи билан боғлиқ. Мисол: Бунинг хабарини Кобулда қолган содиқ навкарлардан Му-ҳаммад Андижоний Лангари Темур деган жойда Бобурга етказиб келди (332).

Ёзувчи «Бобурнома»га асосланган ҳолда ўзи ҳикоя қилаётган воқеа-ҳодисанинг ишончлилигини таъминлаш мақсадида юқоридаги номлардан фойдаланган. Келтирилган номлар шу жойнинг номланиши бевосита маълум бир тарихий шахслар фаолияти, ҳаёти ёки ҳарбий юришлари билан боғлиқ

¹ . Кошғарий М. Девону лугатиг турк. 1-том.- Тошкент: Фан, 1960. 114-бет.

эканлигига ишора қилиб туради. Айрим топонимлар эса киши номи билан алоқадор бўлса-да, ўша шахс ҳақида маълумот бермайди. Мисол: Ниҳоят изғиринли совуқ кунларнинг бирида, Шоҳ Исмоил хонга яна бир мактуб йўллаб, унинг кўрғондан чиқмаганини кўрқоқлик деб атади, баҳорда яна қайтиб келажани билдирди, сўнг Марвнинг ғарби-жанубидаги Маҳмуди деган қишлоқ томонга чекина бошлади (356).

Тарихий асарлар тилида қўлланилган шахс номи билан боғлиқ топонимларнинг бир гуруҳи халқнинг диний эътиқоди, дунёқараши билан алоқадордир. Исломи дини таъсирида тилимизга кириб келган кўплаб лексемалар шахслар исмига кўшилиб топоним сифатида ўрнашиб қолганлиги тарихий асарлар тилида ҳам кўзга ташланади. Тарихий асарлар тилида қўлланилган «Шайхантоҳур», «Хўжа Катта», «Хўжа Дийдор» каби топонимлар шулар жумласидандир. Мисол: Ўқчи маҳалласида Тошкентнинг жаҳонга машҳур ўқ-ёйларини ясаган усталарга олтин безакли «Камони Шоший» буюртма берган, Шайхантоҳурга кўмилган бобоси Юнусхоннинг қабрини зиёрат қилган эди (255). Шайбонийхон ёв хужум қилишини кутмас, шунинг учун шаҳарда беш юз кишилиқ кўшин қолдириб, қалъа ташқарисидаги Хўжа Дийдор деган жойни қароргоҳ қилган эди (212).

Топонимик номлар этимони ҳақида фикр юритганда, унинг луғавий маъносини изоҳлаш билан бирга, тарихда таққослаш учун манба ҳам зарур бўлади. Бу манбалар у ёки бу топонимик номнинг қайси даврда, қандай шаклда ишлатилганлигидан гувоҳлик беради. Тарихда номлар турли даврларда, айнан, баъзида фонетик ўзгаришларга, айрим ҳолатларда морфологик ясаишларга учраган ҳолатларда қўлланишлари мумкин. Тарихий бадий асарларда топонимик номлар айнан ўша давр тили маҳсули сифатида намоён бўлади. Бадий асарлардаги топонимик номларни тўплаш, ўрганиш, улар этимони ҳақида маълумот бериш жуда катта машаққатни талаб қилади. Шу билан бирга, тарихий мавзуларда яратилган асарлар ўтмиш топонимикасини ўрганишда муҳим манба сифатида хизмат қилади. «Бобур» романида қўлланилган топонимик номларнинг

аксарияти бугунда айнан ўз номи билан аталаётган бўлса, айримлари бугунда ишлатилмайди ёки номлари ўзгартирилган.

Морфологик кўрсаткичларнинг берилиши

Пиримкул Қодиров «Бобур» романида XV-XVI асрлар эски ўзбек адабий тилининг айрим лексик қатламларинигина акс эттириб қолмай, шу билан бирга, унинг баъзи грамматик хусусияларини ҳам намоён қилишга ҳаракат қилган Бу, асосан, морфологик воситаларнинг ишлатилишида, ишлатилганда ҳам муаллиф тили (баёни)да эмас, балки персонажлар нутқида қўлланилишида кўзга ташланади. Ана шундай морфологик хусусиятлардан куйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Биринчи шахс бирликдаги кишилик олмоши ўз маъносидан ташқари, кесимлик кўрсаткичи, яъни шахс-сон кўшимчаси сифатида ишлатилганда ҳам –мен шаклида қўлланилган. Масалан, мен бир деҳқон одаммен (9). Мен меъмормен (17). Лекин не қилай ... кўрқамен (80). Робия, инон, мен тирик бўлсам, сенга бало қазони йўлатмасмен (7). Чиройлик асира қизлар сотиб олғаймен (16).

2. Келаси замон маъносини ифодаловчи феъл шакли кўпинча –гай кўшимчаси билан ясалган. Масалан, Ҳаммаси ном-нишонсиз кетгай! (14). Сарипулдаги хатони Ҳиротдай улуғ шаҳарда ҳеч ким такрор этмагай (311). Ёғ сепса, ёғоч тез ёнгай (23). Икковимиздан бошқа ҳеч ким огоҳ бўлолмагай (17). Мисоллардан аниқ кўриниб турибдики, ажратиб кўрсатилган –гай формантли феълларнинг ҳаммаси «кетайди», «такрор этмайди», «ёнади», «огоҳ бўлолмайди» маъносидадир.

Айни шу маъно яна –ур формантли ҳозирги-келаси замон феъли орқали ҳам ифодаланган: Пешонага битилгани бўлур (99). Қайси бирига бас келурсиз (7). Самарқанд бизники бўлур (99). Кўп ўтмай Шайбонийхон бу ерга бостириб келур (261).

Баъзи ўринларда –гай формантли феъл англатадиган маънони ифодалаш учун –гу формантли аниқ ёки қатъий келаси замон феълнинг III шахс бирликдаги –гуси формантли шаклига мурожаат қилинган: Жиззахга юборилган карвон эртаиндин ошлиқ олиб қайтгуси! (118). Агар Бобур Мирзо

Самарқандни тезроқ эгалламасалар, боболаридан қолган салтанат бегона сулола илкига ўтиб кетгусидир (93).

3. Ўтган замон маъносини ифодалаш учун –ган формантли феъл шаклидан ташқари –миш формантли ўтган замон феъли ва сифатдошининг ишлатилиши ҳам роман тили учун характерли: Сарой аҳли бу сўзни эшитиб, лол бўлиб қолмиш (303). Қашқар ҳоқими Абубакир дўғлот деган яна бир босқинчи Шарқдан Ўзганнинг устига бостириб келмишдир (913). Ҳазрат Алишердан паноҳ топмишлар (301). Чунки, барчасини ўз кўзингиз билан кўрмишсиз (305).

Демак, –миш кўшимчали феъл шакли 1-2 - шахсларда шахс-сон кўрсаткичини олиб, олмишман, олмишсан, олмишсиз, олмишимиз шаклларида ишлатилса, 3-шахсда эса ҳеч қандай шахс кўшимчасини олмайди, баъзи ҳоллардагина кўпликнинг –лар кўшимчасини ва –дурур феъл боғламасини фонетик жиҳатдан ўзгарган, қисқарган –дир кўшимчасини олади: «Хамса»ни ўқиб, ҳазрати Алишерни саройларига чақирмишлар, бутун аъёнлари олдида табрик айтмишлар (302).

4. Турур-дурур шаклидаги 3 шахс кесимлик кўшимчаси-боғламанинг қисқарган, фонетик жиҳатдан ўзгарган –дир варианты роман персонажлари нуткининг характерли белгиларидан бири саналади: Айтишга ҳам тилим бормайдир (9). Мулла тоғойинг ёмғирда кўп азоб тортганга ўхшайдир (11). Тошкент хонига бизнинг подшомиз куёв бўладир (13). Ажабо! Яланг-оёқлар одам эмасдирларми? (206). Руби маскунда Ҳиротдек шаҳар йўқдир (302).

5. 2-шахсга, яъни тингловчига қаратилган буйруқ маъносига, бошқача қилиб айтганда, феъл негизидан англашилган буйруқ маъносига қатъийлик, қисташ, талаб қйлиш каби кўшимча маъно нозикликлари киритишга хизмат қиладиган ҳозирги –гин кўшим-часининг эски ўзбек тилига хос бўлган –гил варианты роман персонажлари нутқида баъзан ишлатилади: Менинг бу гапларимни сен ҳам эсда тутгил ... сен унга фарзанддек содиқ бўлгил (29).

6. Феълнинг –гали кўшимчаси билан ясалувчи равишдош шакли тарихан, хусусан эски ўзбек адабий тилида битилган ёзма манбаларда икки хил маънони, биринчидан, иш-ҳаракатнинг мақсади, иккинчидан, иш-ҳаракатнинг бошланиш пайти маъноларини ифодалашда ишлатилар эди. Агар –гали формантли равишдош мақсад маъносини ифодаласа, гапда мақсад холи вазифасини бажаради. –гали формантли равишдош роман тилида фақат ўзининг биринчи маъносида ишлатилганлигини кўрамиз:

–Хон хазратлари, мен сизни ёғийларингизнинг макру хийлаларидан огоҳ қилғали келдим! (256); унинг иккинчи маъноси «Бобурнома» тилида бор: Хумоюнга ... Ҳиндистонга келгали айтқон ашъорни йиборилди (БН,428). Илгим озурда бўлғали ўқ отмай-дур эдим (БН,316).

7. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги нима сўроқ олмошининг маъносини бериш учун эски ўзбек тилида, жумладан, «Бобурнома» тилида не сўзи ишлатилар эди. Шу сўз иштирокида тузилган нечун, нечук, нелук, нетак, неку, недин, неча, нега каби таркибли сўроқ олмошлари ҳам ўша давр тилида фаол қўлланилар эди. Мана шу туб ва баъзи таркибли сўроқ олмошлари роман тилида ҳам акс этганлигини кўрамиз: Менинг ҳам сиздан йироққа кетким йўқ ... лекин не қилай (8). Сенга не бўлди (9). Тушга нелар кирмас (9). Бу не кўргилик (13). Бегимнинг ўзлари нечук (108). Андижон кўрғонидан нечун сизга жой бермадилар (14).

Агар ушбу сўроқ олмошларининг баъзилари «нима» маъносини берса, бошқалари «нега», «нима учун», «нима сабабдан», «қан-дай» деган маъноларни ифодалаш учун ишлатилганлигини кўрамиз. Не олмоши такрорланиб ишлатилганда эса, унинг маъноси сал бошқачароқ бўлади: Мен не-не орзулар билан илм-хунар ўрганиб келган эдим (13). Бунда не-не сўзи «кўп», «қанчадан-қанча» деган маънони беради.

Не сўроқ олмошининг на деган фонетик варианты ҳам бор. Уни, масалан, начора сўзининг таркибида учратиш мумкин: Начора? Ҳаммамизнинг ҳам тақдиримиз қил устида турибди!

(22). Кутлуғ Нигор хоним оғир тин олиб: - **Начора!** –деди. – Хонзода бегим тождор, тахтдор куёвларига муносиб қиз (108).

Лекин на сўзи такрорланиб ишлатилса, инкор боғловчиси вазифасини бажаради.

8. Роман тилида 1-шахс бирликдаги эгалик қўшимчасини олган **ҳазратим, амирзодам, бегим, хоним** каби сўзлар бошқа шахсга нисбатан иззат-ҳурмат, улуғлаш маъноларини ташувчи алоҳида бир стилистик бўёққа эга бўлган сўзлар эканлигини такидлаган эдик. Дарҳақиқат, бундай сўзларнинг баъзилари, **ҳазратим, амир-зодам** сўзлари Бобурга нисбатан, **хоним, бегим** сўзлари Бобурнинг онаси, синглиси ва хотинларига нисбатан ишлатилганлигининг гувоҳи бўлдик.

Аслини олганда, биринчи шахс бирликдаги эгалик қўшимчасининг грамматик маъноси сал бошқачароқ эди. Бу қўшимча қадимда ўз маъносида ишлатилишдан ташқари, яна род (женский) кўрсаткичи сифатида ҳам қўлланилганлигини айрим туркшунос олимлар қайд қилиб ўтган эдилар. Жумладан, Г. Рамстедт ўзининг «Введение в алтайское языкознание» номли аса-рида ана шундай фикрни баён қилган эди.¹ Бу фикрни кейинча Э. В. Севортян қувватлаган эди. Масалан, уларнинг фикрича, **тангрим** (хоқоннинг хотини), **қонум** (хоннинг хотини), **торум** (тархоннинг хотини), **бегим** (бекнинг хотини), **эрум** (ҳозирги чуваш тилида «эрли хотин» маъносида) каби сўзлар таркибидаги биринчи шахс бирликдаги эгалик қўшимчаси «хотин» деган маънони англатувчи қадимги мустақил маъноли сўз эди. Эски форс тили луғатларида **бегим** сўзининг туркча эканлиги қайд қилиниб, маъноси **бой хотин, подшоҳ хотин, подшоҳнинг онаси** эканлиги кўрсатилган. Бизнингча, биринчи шахс бирликдаги эгалик қўшимчасининг ана шундай қадимги маъноси **хоним, бегим** каби аслзода аёлларга нисбатан ишлатиладиган сўзларда сақланиб қолган. Жумладан, «Бобур» романида: **Кутлуғ Нигор хоним, Қоракўз бегим, Ойиша бегим, Хонзода бегим. Бегим** сўзи романда, юқорида кўрганимиздек, фақат аёлларга, қизларга нисбатангина ишлатилган. Бу сўзнинг ишлатилиши доираси кейинча янада

¹ Қаранг: Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание.- 62.

кенгайиб, у энди эркак-ларга нисбатан ҳам ишлатиладиган бўлди. Қиёс қилинг: А. Қо-дирийнинг «Ўтган кунлар» романида Кумушнинг Отабекка нисбатан бегим деб мурожаат қилиши: **Бегим**, гарчи аччиқ-лансангиз ҳам айтишга мажбурман: сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхшиликни билиш, борингчи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш. Билъакс сиз: ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит¹.

Биринчи шахс бирликдаги эгалик қўшимчасининг эркак-ларга нисбатан ишлатиладиган ҳазратим, амирзодам сўзлари таркибида келишини ҳам шу қўшимчанинг семантик жиҳатдан ўзгарганлиги деб ҳисоблаш мумкин.

Мазкур эгалик қўшимчаси ҳозирги ўзбек тилида айрим қариндошлик атамаларига қўшилиб, ҳурмат, эркалаш, кичрай-тириш каби субъектив муносабатларни ҳам ифодалайди. Чунончи, ўзининг туғишган қариндоши бўлмаса ҳам, биров-ларга нисбатан, айтайлик, ўғлим, қизим деб мурожаат қилиниши ўша шахсга нисбатан субъектив муносабат белгисидир.

9. У ёки бу грамматик маънони ифодаловчи айрим морфологик воситалар эски ўзбек тилида турли хил фонетик шаклларда ишлатилганлиги маълум. Бундай ҳодиса ушбу роман тилида ҳам акс этганлигини кўрамиз. Бунга намуна қилиб асарда ўхшатиш, қиёслаш объектини ифодаловчи морфологик кўрсаткичнинг –дек, –дай, –доқ (сиздек, тоғдай, шундоқми) шаклларида, сўроқ юкла-масининг –му ва –ми шаклида: Ҳазрати олий сахарликсиз қолурму (25); фармон берурларми? (31), чиқиш келишиги қўшимчасининг гоҳ –дин, гоҳ –дан шаклида: Буни менга Ҳиротдин келтурмишлар (40); Қувасойдин нарида (60); ... тахт ворисига қаттиқ гапи-ришдан кўрқди (40) ишлатилишида кўрамиз.

Агар, асосан, персонажлар нутқи орқали берилган юқоридагидек XV-XVI асрлар эски ўзбек адабий тилига хос хусусиятларни ҳисобга олмаганда, Пиримкул Қодировнинг

¹ . Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. Роман - Тошкент: Ўздавлат бадий адабиёт нашриёти, 1958. 162-бет

«Бобур» романининг тили ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг нормаларига мувофиқ келади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўзи «Бобурнома»ни ёзганда ўз даври адабий тилига хос жимжимадор, баландпарвоз сўз ва иборалардан, жумлалардан фойдаланишдан ўзини эҳтиёт қилган эди. У инсон кўнглини аниқ ва равшан кўрсатадиган баён услубини танлаган эди. Зеро, мана шундай услубга эҳтиёж ўша замонда бор эди. Бу жиҳатдан Бобурнинг ўғли Ҳумоюнга ёзган хати жуда характерли: “Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлактур (тушуниб бўлмайди) ... хат битурда ... такаллуф қилай дейсан, ул жиҳатдин муғлақ бўладур. Бундан нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфос била бити: ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучига” (БН,421).

Тилда аниқлик ва равонликни бошқалардан талаб қилган Бобурнинг ўзи ҳам бу талабга бошдан-оёқ амал қилади, тарихий воқеалар ҳақида равон тил билан ёзади, ихчам ва лўнда жумлалар тузади, тилдаги энг содда ва тушунарли элементларни саклаб олади. «Бобурнома»ни оққа кўчирувчи котиб Бобурнинг фазилатлари ҳақида гапириб, «Тил билур доно халқ орасида анингдек латойиф йўқтур» (БН, 460-бет) деганда минг марта ҳақ эди.

Бобурнинг тилдан фойдаланишдаги маҳорати Пиримкул Қодировнинг ўша «дилбар шахс» (Ж.Неру) фаолияти ҳақида ёзган тарихий-биографик романида ҳам акс этган деб ҳисобласа бўлади.

Бобур нутқидаги тадрижийлик ва ёзувчи маҳораги

Ўзбек мумтоз адабиётининг маълум даврида бетакрор из қолдирган, шоҳлик ва шоирликда, маърифат ва маданиятни юксалтиришда муҳим ҳисса қўшган, буюк шахсиятга эга бўлган Бобур мирзо ҳақида асар яратиш унинг мураккаб ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни ҳаққоний тарихни халққа етказиш ёзувчи Пиримкул Қодировнинг улкан орзуси эди. «Бобур Мирзонинг ҳаёти ва фаолиятига оид мавзулар уммондай чексиз. Бу

уммонда ўнлаб, юзлаб адабий кемалар сузиши мумкин. «Юлдузли тунлар.Бобур» ана шу мажозий кемалардан бири тарзда юзага келди»(3).

Бобур образи романда жуда мураккаб ҳаётий лавҳалар, воқеалар билан боғлиқ равишда яратилган. Тўғри, шоҳ ва шоир Бобурнинг ҳаёти худди шундай бошланган.

Бобур романга 12 ёшли ўсмир, ҳали осуда ҳаётида ҳеч қандай тўсқинлик бўлмаган, дунё ташвишларидан бегона, волидаи муҳтарамаси Қутлуғ Нигорнинг бағрида ўниб - ўсиб келган, от минишни яхши кўрадиган ва унинг гаштидан хурсанд бўлиб юрган ёш йигитча сифатида киритилади.

Умаршайх Мирзонинг фожиали ўлиmidан сўнг давлат тепасига келган 12 ёшли Бобурнинг руҳий оламида буюк бурулиш ва ўзгариш содир бўлади.

Шундан сўнгги воқеалар Бобур мирзо ҳаётининг ўта чигал, ривожланишини кўрсатади. Йил сайин, ой сайин, ҳатто кун сайин унинг руҳий ҳолатида турли ўзгаришлар юз бера боради. Унинг давлат тепасида ўтиришидан сўнгги кайфияти, дунёқарашини, дастлабки соддалик, ёшлик, кейинги турли маслаҳатлардан олинган ўғитлар натижасидаги давлат бошқариш сирлари, жаҳонгирлик орзулари, уларнинг пучга чиқиши, айрим ҳолларда орзунинг саробга айланиши (Самарқандга етишиш орзуси), тақдир тақозаси билан улардан воз кечиб, юрт ташлаб кетишлари, сарсон – саргардонлик, ўзга юртдаги подшолик, юртни, она- ерни қумсаш ва буларнинг ҳаммаси ёзувчининг Бобур мирзо руҳий оламининг тараққий этишини бадийий тўқималар ва тасвирий воситалар ёрдамида кўрсатиб бериши алоҳида маҳорат эди. Бобур мирзо образини ва унинг руҳий оламини яратишда адиб томонидан аталган ҳаётий чизгилар ва уларнинг воқеий силсиласи Бобур руҳий оламининг тадрижий ривожидида кўрсатилган.

Қил устида турган тақдирлардан бошланган воқеа охири Ҳиндистонда Бобур мирзо вафоти билан тугайди. Бу ўртада неча йиллик ҳаётий ташвишлар, юрт ташвишларини баён этиш, бу даврдаги ҳар хил ҳолатларни Бобур мирзо образи билан

боғлиқ кўрсатиш ёзувчидан катта жасорат ва маҳорат талаб қилиниши ҳеч кимга сир эмас.

Бадий адабиётда яратилган ёки яратилаётган образлар бутун борлиғи билан гавдаланиши лозим. Образ ижобийми ёки салбийми у асарда динамик тарзда ўсиб боради. Қаҳрамон ички дунёси, рухияти, дунёқарashi, жамиятда тутган ўрни, баён этилаётган воқеяликка муносабати, муомаласи, ўзини тута билиши, гапириш манераси, нутқидаги ифодалар реал тасвирланганда у тўлақонли чиқади.

Бобур образи романда салтанат тахтига ўтирган кундан то дунёдан кўз юмгунча ўтган 35 йиллик мураккаб ҳаётнинг барча иссиқ-совуқларини бошидан кечирган шахс сифатида берилар экан, унинг нутқидаги тадрижийлик ёзувчи томонидан ёшига нисбатан, лавозимига яраша, юрт бошлиғига хос тарзда даражама-даража ўсиб боради.

Мисолларга мурожаат қилайлик. Ўспирин Бобурнинг от миниб машқ қилиши, ҳали ҳеч нарсаи ўйламаслиги, давлат ва ҳаёт ташвишларидан йироқ бўлган даври. «Мазидбек йўқлигида Бобурни эҳтиёт қилиш Нўёнга топширилган эди. Нўён Бобурнинг нима қилмоқчи эканини фаҳмлаб, безовталанди:

- Амирзодам, ҳозиргина бир машқдан чикдингиз. Бошқа мушкул машқларни эртага қолдиринг.

- **Хўп, мушқули эртага қолсин, ҳозир осонини кўрайлик, - кулиб деди Бобур»** (36).

Ҳали улғайиб етмаган йигит ўзидан катта кишиларга кулоқ тутганлиги, улар буйруқ-илтимосларини бажарганлиги, итоаткор бўлганлиги биргина «**хўп, мушқули эртага қолсин**»да ифодаланган.

Умаршайх мирзонинг ўлимидан хабар топган беклар, Бобурга хизмат қилиб юрган содиқ ва «содиқ» кишиларнинг бўлажак тахт ворисига қилаётган хушомадларини сезган Бобурда атрофидаги кишиларга нисбатан турли фикрлар пайдо бўла бошлайди.

«- Адолат қилинг, амирзодам! – деди. – Мен фитначи эмасмен, устод! Бозорда бир япаски навкар менга айтди.

«Подшоҳ Ахсида маст бўлиб жардан йиқилиб ўлибди. Бобур мирзо ёғийдан кўрқиб Олатоғ томонга қочибдир,» - деди.

Бобурнинг гаши келиб:

- **Бўхтон бу!** – деди (54).

«Бўхтон бу» сўзи шу даражада кескин ва кучли оҳангида янграйдик, Бобурнинг юрагида бу машъум хабар ва иғвога нисбатан ғазаб туйғуси тўлганлигини сезиш мумкин.

Орадан уч йил ўтгандан сўнгги муносабатларда Бобур нутқида салобатлилиқ, подшоҳларга хос буйруқ беришлиқ, турли баён этилган фикрларни хулосалаш сингариларни кузатиш мумкин:

Бобур мактубни ечиб ўқиди – ю :

-Султон Али мирзо бизни Самарқанд юришига чорлабдир, - деди.

Битим тузган эдингиз- да, амирзодам. Сафарга чикмоқ керак.

- **Ошиқманг, бек.** Аввал онам ҳазратларининг ризолигини олайлик (85).

- **Жанг ўлимсиз бўлмас,** - деб Бобур гўё ўзини ўзи босмоқчи бўлди.

Ёғий ҳам бизникиларни ўлдирмишдир.Бу эски одат.Сиз буни унутманг, бегим (110).

Агар мен умрбод бебахт бўлиб қолсам, кейин сиз ҳозиргидан ортиқроқ изтироб чекурсиз!

- **Худо хоҳласа, бебахт бўлмассиз!** (125, 111)

Бобур романда подшоҳ, шоир, маърифатпарвар, оила бошлиғи сифатида ҳаётнинг барча ташвишлари билан тўлиб тошган инсон сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у шоирлар даврасида шоирдек, беклар даврасида подшоҳдек, оила даврасида отадек, эл ичида маърифатчидек ўзини тутиш билан бирга, шу муҳитга хос тилда гапиради.

– Даврон менинг бошимга тож кийдирган эди, - деди Бобур яна оташин бўлиб. – Энди шу тож ўрнида таъна тоши! **Ҳаммасидан тўйдим, хон ҳазратлари!** Энди борса келмас бўлиб бош олиб кетишдан бошқа иложим қолмади (258).

Нутқнинг ифодаси ва баёни инсоннинг рухий ҳолати, у ёки бу нарсага муносабати, турмуш воқеаларидан таъсирланиши, фикр-ўйларининг хулосасига боғлиқ тарзда намоён бўлади. Шунинг учун ҳам, уни бир қолипга солиб бўлмайди.

Адиб Бобур образини яратар экан, унинг ички кечинмаларини, инсонийлик хислатларини, буюклигини, шоҳ ва шоирлигини нутқидаги сўзларда бера олган. Чунки тилда инсоннинг бутун борлиғи (ички ва ташқи) ўз аксини топади. Ёзувчи томонидан берилган чизгилар, сифатлашлар, ўхшатишлар ҳам тадрижийликка эга. Романдаги муаллиф характеристикаси ҳам Бобур ёшига, руҳига, эгаллаган лавозимига, ҳаётда макон ва замондаги ўрнига қараб ўсиб боради.

Масалан, 15 ёшли Бобурнинг тасвирланишига эътибор қилайлик:

Бобур мирзо оддан тушганда бўйи ўсиб, катта йигитларга тенглашиб қолгани билинади. Қадам олиши ҳам хийла салмоқли. Тахтга ўтиргандан бери ўтган уч йил уни жуда тез улғайтирган, кўз карашлари кўпни кўрган одамларникидай вазмин. Фақат хипча қомати ва ҳали унча тўлишмаган елкалари энди ўн беш ёшга кирганини эслатиб турарди (79).

Ушбу тасвирда эса Бобурнинг 20 ёшлиги баён этилади: Бобур ўзини шу ёшларга қиёс қилади: унинг ҳам тўрт мучали соғ, ўзи кучга тўлган йигирма ёшли йигит, қишлоқ йигитларидан камлиги йўқ. Лекин нега у бунчалик ғамгин? Мана бу улуғвор тоғлар бағрида нега у гўзал табиатнинг тирик бир бўлагидай яйрай олмайди? (264).

Адиб Бобурнинг ҳам жисмонан, ҳам маънан, ҳам ақлан улғайиб боришини муаллиф тасвири ва Бобур нутқининг тадрижийликда параллел ифодалайди. Ана шу ҳамоҳанглик Бобур сиймосини тўлақонли гавдаланишида муҳим аҳамият касб этган.

Бобур ҳаётда ҳар бир нарсага меҳр билан ёндашишга ўрганган, самимий одамларнинг ишларига, ҳаракатларига ҳавас қиладиган, ўзидаги очиқ кўнгилликни бошқалардан ҳам кутадиган, меҳр – мурувватли бўлишни шиор қилиб олган шахс эди. Давр бевафоликлари, жангу жадаллар, ўзаро низолар,

давлат талашилар, ака-ука келишмовчиликлари, юртдаги нотинчлик унинг руҳий ҳолатига ўз таъсирини ўтказиб беради. Адиб унинг бу ички кечинмаларини нутқидаги айрим сўзлар воситасида берадики, бу сўзлар замирида шох Бобур фикрида пайдо бўлаётган умидсизлик аломатлари ётади:

Тоҳир ундан сал кейинроқда борар экан, кулди:

Амирзодам, подшоҳнинг навқарга ҳаваси келиши мумкин эмас. Бобур Тоҳирдан хиёл ранжиб:

- Сиз ҳам менга ишонмадингизми? – деди. – Тошкентда подшоҳлик даъвосидан воз кечганимни айтган эдим-ку!...Тоҳир оғир тин олди– ю:

-Амирзодам, мен сизга ўзимдан ҳам ортиқ ишонурмен, - деди. – Аммо сизнинг шоҳлик ташвишидан қутулишингиз мумкин эмас.

-Нечун? Ахир шаҳзодаларнинг тожу тахтсиз ўтганлари йўқми?

- Бор. Аммо, сиз ундайлардан эмассиз.

- Аммо, мен тожу тахтнинг бевафолигини билганларданмен. Шоҳ Жамшиддек, Искандар Зулқарнайндек тождорлар ҳам орттирган давлату молу дунёларини ташлаб, қабрга битта кафан билан кетган эмасларми? (265).

Бадиий асарда образнинг тўлақонли чиқишида унинг нутқи асосий ўлчовлардан бири саналади. Чунки қаҳрамон ҳаётда турли ҳолатларда иш кўради, муносабатда бўлади, фикр қилади, ўйлайди. Ёзувчида бўлган субъектив муносабат қаҳрамонда ҳам бўлади. Воқеликка ёзувчи ва қаҳрамон бирдек ёндашади. Бири иккинчисига кўмаклашади. Персонаж нутқи қаҳрамон ва муаллифнинг ғойибона (лекин ҳаётий) келишувидан сўнг ифода этилади. Китобхонга етгунга қадар неча -неча таҳрирдан ўтади.

Пиримкул Қодиров Бобур мирзо нутқидаги тадрижийликни шу даражада ривожлантириб берадики, китобхон 12 ёшли Бобур билан 35 йил ҳамроҳ бўлади, у билан ёнма-ён юради, унинг барча кечинмаларига шерик бўлади. Бу эса ёзувчи маҳоратининг мевасидир.

ХУЛОСА

Пиримкул Қодировнинг «Бобур» романини кенг ўрганиш жараёнида ва умуман, тарихий бадиий асарлар тили ҳақидаги фикр- мулоҳазаларни жамлаш ҳамда таҳлил қилиш натижасида куйидаги хулосаларга келинди.

1. Тарихий романлар ўзига хос услубда ўша тарихий давр тақозо қилган тасвир воситаларида ёзилади. Тарихий романларда бадиий тўқима билан бир қаторда, тарихий экскурслар, манбалардан олинган аниқ маълумотлар, тарихий шахслар ҳаётига оид деталлар келтирилади. Бундай тарих билан бадиий тўқиманинг ёнма – ён келиши, шубҳасиз, муаллиф услубида маълум из қолдиради, бадиий тўқима таркибида тарих кўланкаси ва ҳиди акс этиб туради.

2. Тарихий романлар услубига хос бўлган бир муҳим хусусият уларда этнографик материалларнинг катта ўрин тутишидир. Тарихий шароит колоритини этнографик деталларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Халқнинг урф-одати, расм-русуми, тўй-маракалари, маиший ҳаёт буюмлари, ҳатто, кийим-кечаклари ҳам тарихий воқеа тасвирининг реаллиги, ҳаққонийлигини таъмин этиши муҳимдир. Романда ёзувчи ҳар бир образни тасвирлаётганда ана шу мезонга алоҳида аҳамият берган.

3. Тарихий романларнинг тили бир томондан мураккаблиги (тарихий давр тили колоритини ўзида тўлиқ намоён этиш нуқтаи назаридан), иккинчи томондан, лингвоэстетик жиҳатдан кўп қирралиги билан ажралиб туради: романда тарихий факт ифодаланаётган давр тили билан ҳозирги замон адабий тили параллел тарзда бадиий эстетик жиҳатдан намоён бўлади. Ҳатто, ёзувчи тасвири ва ифодаси, характеристикасида ҳам ўша давр тили элементлари устунлик қилади. Бу эса асар тилига кўтаринкилик, жозибадорлик бағишлайди. Тилнинг ўша давр лексик воситаларидан фойдаланилади.

4. Тарихий романлар тилидаги муҳим томонлардан бири шундаки, тил лексик воситалари алоҳида танланмайди (тарихий нуқтаи назардан), балки ўша давр тили акс этган манбаларга

таянади. Пиримқул Қодиров ушбу романини ёзаётганда тил фактлари материали сифатида бевосита «Бобурнома» ва ўша даврда яратилган шу сингари манбаларга таянган. Давр тилини пухта ўзлаштирган.

5. Романда давр тили элементлари ва воситалари тўлиқ берилган деб айтиш бироз қийин. Чунки XV-XVI аср ўзбек адабий тили билан XX аср ўзбек адабий тили ўртасида қарийиб 500 йиллик давр бор. Ўзбек адабий тили бу йилларда фонетик, лексик ва синтактик жиҳатдан ўзгарди. Бу ҳолатни ишнинг иккинчи бобида алоҳида таъкидлаб, таққослаб берганмиз. Агар ёзувчи давр тилини тўлиқ акс эттирганда бу романни ўқиш учун алоҳида луғат ҳам тузиш лозим бўлар эди. Шунга қарамадан, романда китобхон тушунмайдиган, изоҳталаб сўзлар анча бор.

6. Роман тилида қўлланилган тушинилиши қийин бўлган аксарият сўзларнинг изоҳи ёзувчи томонидан берилганки, бу ўқувчининг сўзлар маъносини «чақиш»даги мушкулени осонлаштиришга хизмат қилган: **чағдовул** – қўшиннинг охирида борувчи қисм, **даруға** – шаҳар ҳокими, **савдар** – хос хизматкор, **парчор** – циркуль ва бошқалар. Лекин шунга қарамадан, романда тушунилиши қийин бўлган тарихий ва кўҳна сўзлар анчагина учрайди.

7. Асарда жуда кўп киши номлари зикр этилган. Бу номларнинг аксарияти тарихий шахслар, бир қисми эса ёзувчи томонидан бадиий тўқима воситаларида у ёки бу образнинг тўлақонли чиқишини таъминлаш учун келтирилган номлардир. Бу номлар тил намунаси сифатида муаллиф томонидан айнан берилган: **Хонзода бегим, Қутлуғ Нигор хоним, Узун Ҳасан, Қосимбек, Шоҳрухбек Афшар** ва бошқалар.

8. Роман муаллифи тасвирланаётган даврни тарихчи, тил нозикликларини, хусусиятларини типик ҳолатини пухта ўзлаштира олган тилшунос сифатида ҳам намоён бўлади. Шунинг билан бирга, Пиримқул Қодиров филолог олим, эски ва янги ўзбек адабий тилининг ўзига хос хусусиятларини яхши билган филолог мутахассис эканлиги ҳам қўл келган. Бу унга асарда ифодаланаётган диалектал лексика, лексик қатламлар, лексик – грамматик, лексик – семантик ва фразеологик бирлик-

ларнинг, тасвирий воситаларнинг параметрларини аниқлашда имконият берган.

9. Тарихий романларда халқ тили элементлари кўпроқ қўлланилади: мақол, матал, афоризм ва бошқалар. Булар эса адабий тил луғат таркибини бойитишга хизмат қилади. Масалан, «Бобурнома» даги кўпгина фразеологик иборалар, мақоллар, халқ тили элементлари «Бобур» романида ёзувчи томонидан образлар тилида бадиий ифодаланган. Натижада, мемуар асардаги тил бирликлари, элементлари, сўз ва иборалар асар орқали халқ тилига ва шу билан бирга адабий тилга бевосита ўтган деб айтиш мумкин. Айрим тарихий сўзларимиз бугун тилимизда амалий ифодага айланди.

Юқорида баён этилган хулосалар Пиримкул Қодировнинг тарихий мавзудаги романини яратишдаги маҳоратининг меваси сифатида ифода этилмоқда.

Романдаги айрим тушунилиши кийин бўлган сўзлар изоҳи

- Або-** тун матодан тикилган калта енглик устки кийим.
Айғоқчи - шпион.
Анба – ананаснинг бир тури.
Амиру умаро - амирлар амири.
Арб – миллиард.
Ашъор– шеърлар. . .
Баковул - подшоҳ ошхонасининг жавобгар ходими.
Банд - сув омборининг тўғони.
Бани башар – одам фарзанди.
Барак - чучвара.
Бараҳман – хиндларнинг руҳонийси.
Барият - бек ва аъёнлар.
Барқзан - чақмоқ чақиб, милтиқнинг пилтасини ёндирадиган одам
Барлос, манғит, қушчи, қипчоқ, қўнғирот, дўрмон - ўзбек уруғларининг номи.
Барчоқ, баргоҳ - подшонинг хос чодири.
Бегим - юксак ҳурмат юзасидан аслзода аёллар номига қўшиб айтиладиган сўз.
Бек- маълум бир қўшин тудасига раҳбарлик (командирлик) қилувчи киши.
Бек атка- ҳали балоғатга етмаган мирзоларга ҳомийлик қилиш учун подшоҳ томонидан тайин этиладиган масъул бек.
Бир пахра – тўрт соат.
Боди самум – энг иссиқ гармсел шамоли.
Ботил - қалбаки йўлдан бориш, адашиш.
Буздил - эчки-юрак, қўрқоқ.
Буқъан хайр – хайр-эхсон уйи.
Бўрк – бош кийими.
Важҳи тасмияси – аталиш сабаби, этимологияси.
Войин - катта ҳовуз.
Гуфтигў – гаплашиш.
Дабусия - темир қўрғон.
Дакана –хотин-қизлар бошига ўрайдиган ёки бошига ташлаб юрадиган ҳарир рўмол.

Даруго, дўғлат - шаҳар ҳоқими.

Дасторпеч - подшоҳни кийинтирувчи одам.

Даҳана - даранинг оғзи, кириб – чиқиладиган жойи.

Девони ом - подшоҳ амалдорларга кўриниш берадиган катта зал.

Дубулға- темирдан ясалган бош кийими.

Ёвуқ – яқин.

Ёй – камон.

Ёғий – ёв.

Ёғоч – масофа ўлчови, бир ёғоч тахминан ўн олти чақирим.

Жарчи – хабарчи, чақирувчи.

Жете – чингизийларга нисбатан камситилиш маъносида ишлатилган сўз, босқинчи, талончи демақдир.

Жиба - зирҳли ҳимоя, жанг кийими, совут.

Жиловдор - кишиларнинг отини ушлаб, миндирадиган ва у билан ёнма-ён юрадиган хизматкор, отнинг жиловини тутувчи.

Жустижў – қидириш.

Илғор – кўшиндан олдин юрувчи ва уларнинг хавф-хатарсиз ҳаракатини таъминловчи кичик тўда кўшин (отряд).

Ини - ука.

Илик - қўл.

Имомия – шиа маҳзабининг расмий номи.

Иркиш, тиркиш - хўкизнинг хом терисидан эшилган арқон-симон нарса.

Исковуч, искаптопар - шпион.

Искандарий соний – Иккинчи исқандар, Шайбонийхонга берилган юксак таърифлардан бири.

Кабо - аслзода аёллар киядиган узун енгли устки кийим, камзулга ўхшаш.

Кадхудо - қишлоқ оқсоқоли.

Каниз - чўри, хизматкор қиз.

Камина – мен.

Китобат - мактуб, нома, хат.

Китобдор - кутубхоначи.

Коргар - қурувчи ишчи.

Кўкалдош - асли кўкракдош, бир онани эмиб катта бўлган икки она болалари.

Кўҳак - 1) кичик тоғ, 2) ҳозирги Зарафшон дарёсининг эски номи.

Лавзиё – бодом қўшиб ишланган ширинлик.

Мавкаб - подшоҳ ва унинг барча аъёнлари, яқинлари.

Масоф уруш – очик жойда юзма-юз олишиш.

Маҳорури – гулларига шеърый байтлар қўшиб тўқилган нодир ипак гилам.

Маъжун- зиравор ва доривор ўсимликлардан тайёрланган ичимлик.

Мегажин- мўғулча сўз, урғочи чўчка. Хотин-қизларга нисбатан ишлатиладиган ҳақорат сўз.

Миз - олти оёқлик столча .

Мирохўр - «амири охур» деган, отбоқарларнинг бошлиғи.

Моли амон - урушда тўланадиган товон.

Муқаййим - жавоҳиршунос, заргар.

Мусаввир - рассом.

Мусоҳиб , **надим** - суҳбатдош.

Муҳандис - инженер.

Мухрдор – девонхона мудир, подшоҳнинг фармонларига муҳр босувчи.

Муғлақ - тушуниб бўлмайдиган.

Мўғул -мўғул уруғи, романда ўзбеклашган мўғуллар маъносида.

Мўкки- чармдан тикилган енгил оёқ кийими.

Навоҳи - кичик ўлка, туман.

Настаълиқ - араб ёзувидаги ҳусни хатнинг кенг тарқалган бир тури.

Нил – триллион.

Нишон - фармон, фармойиш, буйруқ.

Норинж – апельсин.

Нақб солиш – таги кавланган деворни олов ва борут (порох) билан портлатиб қулатиш.

Оға- 1) ака; 2) катта, улуғ, масалан: оға ойи, туркон оға; 3) мансаб, эшик оға -биринчи вазир даражасидаги энг катта бек.

Офтобачи - офтоба(обдаста)да сув қуювчи.

Очар - зира ва сирка қўшиб тайёрланган гўштли таом.

Ошлиқ - дон, ун, озиқ- овқат маҳсулоти.

Падам – квардиллион.
Парчор – циркул.
Пули Сангин – Тош кўприк. Ҳозирги Норақ шаҳрининг яқинида бўлган.
Ранят - фуқаро.
Реву ранг - шумлик, ўз ишига пухталиқ.
Рикобдор - узангичи, подшоҳ отга минаётганда узангидан ушлаб турувчи.
Рофизийлар – исломнинг сунний маҳзабидан шиа маҳзабига ўтганлар ва умуман, мусулмончиликдан чиққанлар.
Рубъи маскун - дунёнинг инсон обод қилган қисми.
Савдар - хос хизматкор.
Сакарлот чакмон - туя жунидан қилинган енгил, қимматбаҳо чакмон.
Сайфий – ҳали бўйсунмаган, қилич кучи билан солиқ тўлайдиган ерлар.
Самур – собол (ҳайвон тури).
Сангфарш - гўзал тошлардан гул яшаш.
Санобар – нина баргли оч ҳаворанг тусдаги гўзал қарағайсимон дарахт.
Сарбоз - аскар.
Сарипул - қишлоқ номи. Ҳозирги Каттақўрғон шаҳри яқинидаги бир қишлоқ.
Сақдоқ- ўқ-ёй халтаси.
Саҳқоб - муковачи, китоб савдоси билан шуғалланадиган одам.
Сипқармоқ – охиригача ичиб юбормоқ.
Соври – овқат совиб қолмаслиги учун устига ёпиладиган махсус идиш.
Соқчи – қоровул.
Субҳони ўрик – данаги ўрнига мағиз солинган ўрик.
Табл - ноғора.
Тавила – давомли, узун.
Тамға – 1) кўшимча даромад солиғи, 2) бож, 3) белги.
Танбул барги – апельсин баргига ўхшаб кетади. Фуфал ёнғоғи билан бирга оғизга солиб чайналса кайф беради, тишни мустаҳкамлайди.
Танги – икки тоғ орасидаги тор йўл.

Танў таъриф - таънасию мақтови.
Таргана - кичикроқ вилоят.
Тарҳ - чизма, лойиҳа.
Тахтиравон – тўрт киши тўрт томонидан кўтарадиган, подшоҳ ва маликалар ўтирадиган кўчма тахт.
Тобин – резерв.
Товачи - хабарчи, аскарликка одам ёлловчи. Подшонинг буйруқ ва топшириқларини тегишли ерларга етказувчи ва амалга оширувчи амалдор.
Токи - чўққисимон зайфона бош кийими.
Толма- сийнабанд.
Толор – шийпон.
Тута – чақмоқ учқунидан ёниши қулай бўлган пахта ипи.
Тўра - қалқоннинг бир тури, отличларнинг қалқонидан каттароқ бўлади.
Улус – халқ, одамлар.
Улуфа - маош ва турар жой.
Унсия - дўстлик уйи.
Учма- жар, завур.
Уғруғ - оила аъзолари, кўчлари.
Фаторат - алғов-далғов.
Фақир – 1) мен, 2) камбағал, бечора.
Фикҳ - мусулмон қонуншунослиги.
Хасба - ичтерлама, тиф.
Хатм қилиш - тугатиш.
Хизоначи – хазиначи, кассир.
Хиргоҳ - подшоҳнинг тахти қўйиладиган ва қабул маросимлари ўтказиладиган чодир.
Хобгоҳ – ётоқхона.
Хуфия – яширин қилинган иш.
Чавгон - ҳозирги хоккей ўйинига ўхшайди, фақат очик майдонда от миниб ўйналади.
Чаграклар – чорвадор туркий қабила.
Чакман – жун материалдан тикилган устки кийим.
Чалвор – эркаклар устки кийими (шим маъносида).
Чақар – шаҳар ташқарисидаги қурилган кичик тош кўрғон.
Чақардиза - шаҳар ташқарисидаги қалъа.
Черик- кўшин, аскар.

- Чеча** – келинойи, янга маъносида (диалектал сўз).
- Чопқин**- ҳамла, ҳужум маъносида.
- Чориг** – оддий оёқ кийими.
- Чошнагир** - подшонинг дастурхонига қарайдиган ходима.
- Чўкмор** –гурзи, қурол тури.
- Шабпўш** - кечаси кийиб ётиладиган дўпписимон енгил бош кийими.
- Шеърий таърих** – махсус бир шеърий жанр бўлиб,ҳарфларидан абжад ҳисоби билан маълум йил ва ой келиб чиқади.
- Шунқор бўлди** – вафот этди.
- Шиговул** – сарой ҳарбий хизматкори, одамларни шоҳ хузурига бошлаб борувчи ,кузатиб юрувчи киши.
- Шустишў** - ювиш.
- Эгачи** – опа.
- Эшик** – уй, ҳовли маъносида (диалектал сўз).
- Эшик оға**-биринчи вазир даражасидаги энг катта бек.
- Юзбоши** – армияда каттароқ отряд бошлиғи (рота командири).
- Юкунмоқ**- эгилмоқ, ҳурмат юзасидан таъзим қилмоқ.
- Яктак** – олди очик эркаклар кўйлаги.
- Ясовул**- йўл соқчиси, амалдор шахсни кузатиб борувчи соқчи.
- Ясоқ** -маъноси олтита: 1) сиёсат, 2) қонун, 3) тартиб, 4) қасос, 5) саф тортмоқ, 6) жазо жойи.
- Ўланг** – яйлов.
- Ўлпон** – солиқ.
- Ўнбоши** – кичик тўда бошлиғи, ҳарбий кўшинда бўлим бошлиғи.
- Ўрда** – қароргоҳ.
- Ўрон** - парол.
- Ўрчин** - ҳозирги туман тушунчасига тўғри келади.
- Қадаға** - чақириқ хат.
- Қазноқ** - омборхона.
- Қайла** – банан.
- Қалами** – юпка, нозик, ингичка маъносида.
- Қаламий** – амри фармон билан солиқ тўлайдиган қаламрав ерлар.
- Қаптали** – ёни, қатори.

Қопқа- дарвоза.
Кулингиз – мен.
Курур – юз лак, яъни ўн миллион.
Кўрчи - «кўриқчи» ёки «кўриқловчи» сўзининг қисқаргани.
Ғаним – душман.
Ғизол – кийикнинг бир тури.
Ғул - жангда қўшиннинг маркази.
Ғунчачи - муваққат хотин, қўшмачи.
Ҳарам – подшоҳ канизаклари яшайдиган ёки шу канизаклар билан айш-ишрат қилинадиган жой, хона.
Ҳафткор - етти хил ранг.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I

Каримов И. А. Истиклол ва маънавият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. -160 б.

Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // «Мулоқот» журнали, 1998, 5-сон. 3-11-бетлар.

II

Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек тилининг диалектал асослари //Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент: Фан, 1968. 238 - 257- бетлар.

Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1973 – 316 б.

Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. А.Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. - Тошкент: Фан, 1984 – 160 б.

Абулғозий Баходирхон. Шажарайи турк. Н. Румянцев нашри. – Қозон, 1906. 336 б. ~ ~

Абулғозий. Шажарайи турк (Б.Аҳмедов таҳрири остида).–Тошкент: Чўлпон, 1992. – 188 б.

Адабиёт назарияси. Икки томлик. I том. Адабий асар. – Тошкент: Фан, 1978. – 416 б.

Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан.- Тошкент: Ўқитувчи, 1994. - 214 б.

Артмошина В.А.Условия формирования и некоторые особенности языка среднеазиатских поэтов – предшественников А. Навои // Тюркско – монгольское языкознание и фольклористика.- Москва, 1960.с. 3- 11

Благова Г.Ф. О характере так называемого «чагатайского» языка конца XV века // Тюркско-монгольское языкознание и фольклористика.- Москва, 1960. с.12- 19.

Благова Г.Ф. Характеристика грамматического строя (морфология) староузбекского языка конца XV века по «Бобурнаме», АКД.- Москва, 1954.- 26 с.

Благова Г. Ф.Бабур-наме. Язык, прагматика текста, стиль. К истории чагатайского литературного языка // Восточная литература, 1994. с. 73 – 81.

Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. - Тошкент: Фан, 1983. 158 б

Бегматов Э. Ўзбек тили лексикасининг ижтимоий-тарихий асослари // Ўзбек тили лексикологияси. - Тошкент: Фан, 1981, 41-152 –б.

Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари.- Тошкент: Фан, 1985.- 189 б

Боровков А. К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка, // Алишер Наваи.- Москва - Ленинград, 1946. с. 92 – 129.

Боголюбов М. Н., Смирнова О. И. Согдийские документы. вып. III.- Москва, 1963. – 237 с.

Дадабоев Х. Эски ўзбек тилида ҳарбий терминларнинг қўлланилиши (VII – XVIII) // Ўзбек тили ва адабиёти, 1981, 2-сон. 9-12-бетлар.

Дадабоев Х. Эски ўзбек тилидаги қурол – яроғларни ифодаловчи терминлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983, 5-сон. 14-16 бетлар.

Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Тошкент: Фан, 1988. – 207 б.

Ибн Ҳавқал. АГК, II, 392-393-бетлар.

Истахрий. АГК, I, 333, 335-бетлар.

Каримов Ғ. Прозамизда тарихий тематика // Шарқ юлдузи, 1979, 3 – сон. - 194 – 209 бетлар.

Каттабеков А. Тарих сабоқлари.-Тошкент:Ф.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.- 280 б.

Малов С. Е. Литературный язык эпохи Навои // Известия АН СССР, том 3.- Москва, 1941 .

Матғозиев А. Ҳарбий терминлар тарихига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974, 1-сон.

Мирзаев С. Ўзбек романчилиги.- Самарқанд: Зарафшон, 1998.

Муқаддасий. АГК, III, 48, 262-бетлар.

Назарова Х. Бобир ва ўзбек адабий тили.- Тошкент: Фан, 1971.

Назарова Х. XV аср охири – XVI аср бошларидаги ўзбек адабий тили синтактик қурилишининг хусусиятлари.- Тошкент: Ўқитувчи, 1979.- 129 б.

Назарова Х. Синтаксический строй языка «Бабур-наме» З. М. Бабура, Автореф. дисс.. докт. филол. наук. - Ташкент, 1980.- 42 с.

Неъматов Х., Ахматов А.Р. Ўзбек тилининг тарихий лексикологияси.- Бухоро: Бухоро, 1987.- 187 б.

Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. 9-том. Тадқиқот ва мақолалар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 352 б.

Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек тили лексикаси.- Тошкент: Ўқитувчи, 1960.-50-б.

Радлов В.В. Ярлыки Тохтамыш и Темур кутлуга // Записки Восточного отделения РГО.- Санкт-Петербург, 1889. с. 3 -17.

Рустамов А. Фонетико- морфологические особенности языка Алишера Навои. Автореф..дисс... докт.филолог. наук. - Тошкент, 1996.

Согдийские документы. Вып.1.- Москва, 1962.

Самойлович А. Н. К истории литературного среднеазиатского турецкого языка // Мир – Али – Шир.- Ленинград, 1928, с. 3-13.

Самойлович А. Н. Материалы по среднеазиатско – турецкой литературе. IV. Чагатайский поэт XV века в Атаи // Записки Коллегии востоковедов... . том 2., вып. 2.- Ленинград, 1927. – 262 с.

Султонова М. Тарихий шахс, унинг бадий талқинлари тўғрисида // Адабий мерос, 1990. 2–сон. – 3–6–бетлар.

Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи.- Тошкент: Ўқитувчи, 1995.- 261 б.

Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.- Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 398 б.

Турабова М. Морфологические особенности языка «Шайбанинама» Мухаммеда Салиха, АКД. - Ташкент, 1965. - 21 с.

Умунов Х., Носиров А «Юлдузли тунлар» ва адабий танқид.- Самарқанд : Зарафшон , 2000 .- 67 б.

Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожик –форсча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон.- Тошкент: Фан, 1968. 108 - 121-бетлар.

Шермухамедов П. Пиримқул Қодиров - Тошкент: Ғ.Ғудом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 116 б.

Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари.- Тошкент: Фан, 1962- 206 б.

Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - 447 б.

Фахри Камол. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент: Ўзадабийнашр, 1953. 25-41-б.

Фаттохов Х. Навоий асарлари бўйича тузилган луғатлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973, 4- сон. 79-82-бетлар.

Федин К. Писатель, искусство, время. – М.: Свояетский писатель, 1973. - 447 с.

Фатҳнома. – Тошкент: Фан, 1960. – 418 б.

Чехович А. Самарқандские документы XV- XVI вв.-Москва, 1974. 407 с

Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка.-Москва-Ленинград, 1962.

Щербак А. М. Турк ва мўғул тилларининг ўзаро муносабати //Ўзбек тили ва адабиёти, 1959, 4 –сон. 60-65-бетлар.

Щербак А. М. К истории образования узбекского национального языка // Вопросы языкознания, 1954, № 6. с.107-115.

Юсунов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке (XV – XVI вв.).- Ташкент: Фан, 1991. – 118 б.

Юсунов Қ. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири .-Тошкент: Фан, 1974.- 156 б.

Қодиров П. Халк тили ва реалистик проза.- Тошкент: Фан,1973. - 186 б.

Қодиров П. Бадиий тил муаммолари // Инқилоб ва адабиёт.- Тошкент: Фан,1977.

Қораев С. Географик номлар маъноси.- Тошкент: Ўзбекистон, 1978. - 203 б.

Ҳамдамов Ж. Ўзбек тили тарихи, I қисм.- Самарқанд: СамДУ нашри, 1999.- 159 б.

Ҳозирги ўзбек адабий тили.I –том.-Тошкент: Фан, 1966. 164-188-бетлар.

Ҳозирги замон ўзбек тили.- Тошкент: Фан, 1957.

«Худуд ал –олам», 9 б,24а варақлар.

III

Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат - Тошкент: Ўқитувчи, 1953.

Навий асарлари луғати.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.- 782 б.

Раҳмонов В. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат.-Тошкент: Ўқитувчи, 1983.

Алишер Навоий асарлари тилининг изоғли луғати. Тўрт томлик-Тошкент: Фан, 1983- 1985.

Назарова Х. Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат- Тошкент: Ўқитувчи, 1972.

Вельяминов – Зернов В. В. Словарь джагатайского – турецкой.- Санкт-Петербург, 1868.

IV

Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар.- Тошкент: Ўздавлат бадиий адабиёт нашриёти. 1958.

Алишер Навоий. Маҳбуб – ул кулуб. Асарлар. XIII том - Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1966, – 84 б.

Атоий. Ўзбек адабиёти бўстони. Ҳаёт васфи. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 285 – 452 - б.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 367 б.

Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. – Тошкент: Фан, 1984. – 347 б.

Огаҳий. Асарлар. VI жилд. Тарихий асарлардан парчалар.- Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 207 б.

Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1958. – 80 б.

Қодиров П. Юлдузли тунлар. Бобур Тарихий роман. Тўлдирилган янги нашри, Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 542 б.

МУНДАРИЖА

Кириш	5
Биринчи боб. Бадий асар тили ва услубининг ўрганилиши .	10
Иккинчи боб. XIV-XVI асрлар даври адабий тили ҳақида...	36
Шу давр адабий тилининг шаклланиш жараёни	36
Алишер Навоий яқин ўтмишдошлари тилининг айрим хусусиятлари	50
Алишер Навоий ва Бобур даври адабий тилининг характерли хусусиятлари	57
Давр эски ўзбек адабий тили синтактик қурилишининг баъзи усусиятлари	65
Учинчи боб. Романда давр тилининг берилиши	75
Тарихий-бадий асарлар лексик қатламлари ҳақида	75
Лексик қатламларнинг берилиши	79
Тарихий ва архаик сўзлар	80
Арабча, форсча – тожикча сўзлар	86
Диалектал сўзлар	89
Ҳарбий лексика	93
Топонимларнинг берилиши	97
Морфологик кўрсаткичларнинг берилиши	106
Бобур нутқидаги тадрижийлик ва ёзувчи маҳорати	111
Хулоса	117
Романдаги тушунилиши қийин бўлган сўзлар изохи	120
Адабиётлар	127

Тоҳир ҚУРБОНОВ

**ТАРИХИЙ БАДИИЙ АСАР ВА ДАВР
ТИЛИ МАСАЛАЛАРИ**

Монография

**Самарқанд давлат университети илмий кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган**

**«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент - 700129, Навоий кўчаси, 30-уй.**

**Мухаррир: Қ.Мелиев
Мусахҳих: Ш.Ғоффоров
Тех.муҳаррир: Ҳ.Амирдинов**

- Босишга 17. 07. 2006 йилда рухсат этилди.
Бичими 60 x 84 1/16. 7,0 шартли босма табоқ,
нашриёт ҳисоб табоғи 8,5. Адади 200 нусха.
Буюртма № 184. Нархи шартнома асосида.

**Самарқанд давлат университети кичик босмахонасида
компьютерда терилган нусхадан чоп этилди.
140104, Самарқанд шаҳри, Университет хиёбони, 15.**